

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Історія реституції в Україні (на прикладі пам'яток мистецтва)»

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Стасенко Вікторія Василівна

Керівник: к. і. н., доц.
Павлова Ольга Григорівна

Рецензент: к. і. н., доц.
Рачков Євген Сергійович

Харків-2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Становлення процесу реституції в Україні.....	9
1.1. Історія розвитку та становлення правових засад реституції.....	9
1.2. Організаційні та структурні засади Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.....	24
1.3. Структура та завдання Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон.....	37
РОЗДІЛ 2. Проблеми реституції та виклики для України на сучасному етапі.....	49
2.1. Завдання та діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.....	49
2.2. Проблеми з якими зіткнулася Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей.....	61
2.3. Політика та діяльність Держави в питаннях реституції після ліквідації Державної служби.....	69
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	101
ДОДАТКИ.....	102
РЕЗЮМЕ.....	116

ВСТУП

Актуальність. Пам'ятки мистецтва мають велику історичну цінність для нашої держави. Вони відігравали важливу роль в історичних процесах державотворчого характеру та відображають в собі культурне, мистецьке та релігійне розмаїття і надбання нашої спадщини. Реституція пам'яток мистецтва та культури була складним і тривалим процесом для України протягом багатьох років, і залишається актуальним і по сьогоднішній день. Актуальність даного процесу в наш час полягає в тому, що під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України було пошкоджено, знищено та вивезено значну кількість культурної спадщини. Саме тому необхідно визначити, як саме має проводитися повернення викрадених пам'яток мистецтва та культури, які необхідно розробити механізми для цього та які вже є розроблені заходи зі збереження та захисту пам'яток. Саме історія діяльності державних установ, які займалися питаннями реституції, може допомогти в вирішенні даної проблеми.

Об'єктом дослідження дипломної роботи є структура, завдання і діяльність державних установ з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Предметом дослідження є історія процесу реституції пам'яток мистецтва в Україні та діяльність державних установ та в умовах незалежності.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку XIX ст. до першої чверті XXI ст. Нижня межа обумовлена виникненням та поступовим розвитком у світі, в тому числі і в Україні, процесу реституції, створенням міжнародних норм і конвенцій із заборобою розкрадання та знищення культурних цінностей під час воєнних дій й зобов'язанням здійснення репарації та реституції розграбованого після війн. Верхня межа пов'язана з утворенням в Україні установ з питань реституції, їх діяльності і досягненням.

Територіальні межі роботи охоплюють територію України, в межах якої діяли державні органи, які займалися питанням реституції і також охоплюють ті країни, на територіях яких опинилася українська культурна спадщина.

Історіографія. Тема реституції є актуальною в сучасній історіографії, тому при вивченні теми були опрацьовані роботи як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Питання реституції, а саме історія виникнення даного процесу, його становлення в Україні, діяльність та структура державних установ, які займалися даними проблемами та результати їх діяльності висвітлені в працях С. Кота¹, І. Татіївської², О. Федорука³, Н. Українець⁴, М. Кулініч⁵ тощо. Також до прикладу можна навести такі роботи на цю тему як праця С. Кота «З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні»⁶, Т. Романової «Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст.»⁷, О. Д. Даниленка «Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи»⁸, В. Тихенка «Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні (за документами ЦДАЗУ)»⁹ та інші.

Проблеми реституції культурних цінностей регулюються законодавством. Законодавчі аспекти, вплив міжнародного права і політико-правові проблеми процесу реституції знайшли висвітлення в роботі Т. Курило «Правова сторона культурної спадщини України»¹⁰, а також в працях В. Акуленка, таких як «Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992 – 2011 рр.): дисс. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 379 с.

³ Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. 1996. Вип. 6. С. 15 – 25.

⁴ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2010. № 19. С. 279 – 287.

⁵ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000 – 2011 рр.): короткі підсумки // Архіви України. 2013. № 3. С. 11 – 20.

⁶ Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 361 – 371.

⁷ Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: 2011. Вип. 14. С. 219 – 225.

⁸ Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи. // Народна творчість та етнологія. 2019. 3 (379). С. 44 – 51. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3/42-rozvidky-ta-materialy/40-povernennia-istoryko-kulturnykh-tsinnostei-v-ukrainu-zdobutky-ta-perspektyvy> (дата звернення: 13.05.2024).

⁹ Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні (за документами ЦДАЗУ) // Архіви України. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р. Київ, 2020. №1 (322). С. 173 – 186.

¹⁰ Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України. Монографія. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. 152 с.

України»¹, «Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей»², «Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів»³ та ін.

Сучасні проблеми збереження, захисту та повернення історико-культурних пам'яток, зокрема в умовах війни, висвітлені у роботах О. Рішняка «Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність»⁴, В. Литовченка «Збереження і охорона культурної спадщини в сучасній Україні: внутрішні і зовнішні аспекти»⁵, Т. Ніколаєвої та І. Погорелової «Проблема резистентності та реституції культурно-історичної спадщини України в умовах російської агресії: політико-державний аспект»⁶ тощо.

Аналіз джерел. Джерельна база роботи складається з електронних ресурсів, каталогів, повідомлень в ЗМІ, законодавчих актів та документів, які пов'язані з реституцією в Україні та розкривають історію становлення цього процесу. Електронні ресурси містять у собі реєстри і бази даних з інформацією щодо втрачених, викрадених та повернутих культурних цінностей, каталоги і публікації на дану тему. До прикладу можна навести такі ресурси як «Культурна спадщина. Викрадені та втрачені культурні цінності»⁷ й «Музейний фонд України»⁸, реалізовані Міністерством культури та стратегічних комунікацій України, і історико-культурологічний портал «Забута спадщина»⁹. Каталоги містять в собі відомості про культурні цінності, які були втрачені за

¹ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // Часопис Київського університету права. Серія: Історичні науки. 2018. № 3. С. 323 – 330.

² Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2005. Вип. 8. С. 3 – 28.

³ Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. №1. С. 20 – 28.

⁴ Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність // Український історичний журнал. 2022. № 4. С. 159 – 173.

⁵ Литовченко В. В. Збереження і охорона культурної спадщини в сучасній Україні: внутрішні і зовнішні аспекти // Міжнародний науковий вісник. 2014. Вип. 8 (27). С. 361 – 367.

⁶ Ніколаєва Т. М., Погорелова І. С. Проблема резистентності та реституції культурно-історичної спадщини України в умовах російської агресії: політико-державний аспект // Politicus: науковий журнал. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 5. С. 131 – 140.

⁷ Культурна спадщина. Викрадені та втрачені культурні цінності. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/vykradeni-ta-vtracheni-kulturni-tsinnosti/> (дата звернення: 14.05.2025).

⁸ Музейний фонд України. URL: <https://museum.mcsc.gov.ua> (дата звернення: 14.05.2025).

⁹ Забута спадщина – портал про переміщені та втрачені історичні і культурні цінності України. URL: <https://lostart.org.ua> (дата звернення: 03.01.2024).

різних обставин, а саме: дату їх створення; з яких матеріалів і ким виготовлені; фотографії та інформація щодо їх вигляду; дату втрати; місце попереднього перебування; вартість і ін. До прикладу таких каталогів можна навести «Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984 – 1998)»¹ і «Каталог викрадених культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999 – 2009)»². Повідомлення в ЗМІ представлені новинами про результати діяльності державних органів у справі реституції³, про повернення культурних цінностей до країни⁴, які реліквії було викрадено та втрачено⁵ тощо. Важливими для дослідження стали Закон України «Про охорону культурної спадщини»⁶, Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»⁷, Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України»⁸ та інші. В них можна простежити розвиток вітчизняного законодавства в питаннях захисту, повернення, вивезення та ввезення культурних цінностей і те, як нашою державою враховувалися міжнародні норми щодо процесу реституції.

Мета роботи полягає в дослідженні історії реституційної діяльності в Україні, процесів реституції пам'яток мистецтва та сучасний стан реституційної

¹ Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984 – 1998) / авт-упоряд.: Чернявська Е. та ін.; Державна митна служба України, Національний музей історії України. Київ: ООО «Стін», 1999. 92 с.

² Каталог викрадених культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999 – 2009) / Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / редкол.: Савчук Ю.К. та ін; упоряд.: Шандрук М.Ю., Юрченко-Микита О.В.. Київ, 2010. 136 с.

³ Луканська Г. Покажуть офорти Шевченка і фрески Михайлівського Золотоверхого // Голос України. 2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/148089> (дата звернення: 10.09.2024).

⁴ Здоровило Т. «Скільське Золото»: Скарби Криму повернулися до України з Нідерландів, фото // Україна молода. 2024. Випуск № 45. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/179807> (дата звернення: 07.11.2024).

⁵ Ластовиря М. Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія. Ukrainer. 2023. URL: <https://www.ukrainer.net/rosiia-vykrala-tsinnosti/> (дата звернення: 11.09.2024).

⁶ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. ст. 333.

⁷ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 48. ст. 405.

⁸ Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» від 22.04.2002 р. № 258. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-02#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

політики держави. Відповідно до мети, **завданнями** дипломної роботи було визначено:

- розглянути історію державних установ України з питання реституції;
- визначити їхні завдання, основні здобутки та виклики, які поставали перед ними;
- проаналізувати законодавство України, зокрема угоди, накази та постанови, що стосуються культурних цінностей;
- простежити процеси реституції в Україні;
- дослідити сучасну політику Держави в питаннях реституції і її діяльність стосовно захисту та збереженню тих пам'яток, які знаходяться в країні.

Методологічна основа. Під час дослідження, теми яка охоплює історію становлення та розвитку процесу реституції в Україні, державну політику і діяльність установ з питань реституції, було використано загальнонаукові методи та методи історичного дослідження, з метою детально дослідити і розкрити означені питання в даній роботі. Такими методами стали історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний і метод синтезу та аналізу. Історико-генетичний метод був використаний для того, щоб дослідити і прослідкувати за розвитком і змінами процесу реституції, його поступовим врегулюванням на міжнародному і законодавчому рівнях, впливу соціальних і політичних процесів на його розвиток в Україні. Зокрема, у межах цього методу розглядається поява і діяльність державних органів з вирішення питань реституції, їхній вплив на реституційну політику держави, а саме як вона розвивалася, змінювалася, вдосконалювалася і, на жаль, занепадала. Історико-порівняльний метод був використаний для порівняння діяльності державних установ у вирішенні питань реституції. А саме того, з якими викликами зіштовхнулися дані установи, як ці виклики впливали на вирішення реституційних питань, як долали ці виклики, що було досягнуто. Історико-типологічний метод був використаний для виокремлення спільних рис у діяльності державних органів з вирішення питань реституції та розкриття впливу на їхню діяльність різних факторів, таких як

політика держави і її міжнародні відносини з іншими країнами в питаннях реституції, суспільні процеси в країні, воєнні конфлікти тощо. Історико-хронологічний метод був використаний для того, щоб розглянути, дослідити і висвітлити розвиток процесу реституції в його хронологічному порядку. Так, спершу було досліджено процес становлення реституції і його появу в Україні, розвиток даного процесу в умовах СРСР і після його розпаду та діяльність установ, які займалися питаннями реституції в різні часові проміжки. Останній, але важливий метод, який використовувався у дослідженні – це метод синтезу і аналізу. За його допомогою було проаналізовано різні джерела та літературу для пошуку та систематизації інформації стосовно розвитку процесу реституції. Таким чином, дані методи дозволяють краще розкрити тему роботи, виконати поставлені завдання та досягти її мету.

Апробація. Тема дипломної роботи була представлена на 42 Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Традиції та актуальні завдання краєзнавства в Україні (до 220-річчя заснування Каразінського університету)» в доповіді «Доля неповернених пам'яток мистецтва козацької доби», та на засіданні гуртка мистецтвознавців в доповіді на тему «Реституція культурних цінностей: до питання повернення церковних та музейних пам'яток України вилучених в період 1920 – початку 1930 рр.».

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновку, списку джерел та літератури, додатків і резюме.

Розділ 1.

Становлення процесу реституції в Україні

Важливим процесом, який відіграє значну роль у міжнародних відносинах є реституція – норма римського права, яка стала важливою частиною сучасних цивільно-правових відносин та законодавства загалом у більшості країн світу, а також міжнародно-правових відносин. В юридичній практиці застосовується переважно в контексті відновлення права власності на незаконно відчужене майно¹. Саме тому, у цьому розділі ми розглянемо: що таке реституція; які закони, конвенції та міжнародні угоди сприяють вирішенню питання реституції між державами; а також історію становлення даного процесу, в тому числі і в Україні.

1.1. Історія розвитку та становлення правових засад реституції

Перш за все, варто визначити, що таке реституція. Реституція – це форма матеріальної відповідальності держави, винної у здійсненні міжнародної агресії, що є найтяжчим міжнародним злочином. Під реституцією розуміється повернення неправомірно захопленого майна в натурі державі-жертві такого правопорушення, незаконно вивезеного з території останньої державою-порушницею або її співучасницею. Реституції підлягає як майно, що знаходиться на території країни, котра бере участь у воєнних діях, так і майно, яке опинилося у володінні чи під контролем третьої сторони. Реституції підлягає (наскільки це можливо) все майно, яке було незаконно вилучене та вивезене. У випадку неможливості здійснити реституцію предметів за їх індивідуальними ознаками, можлива за домовленістю передача майна такого ж

¹ Кот С. І. Реституція // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 177.

роду або наближено рівноцінного (субституція)¹. Вимоги реституції майна пред'являються країною, з території якої було вивезено майно. Тягар доказів щодо впізнання майна та доведення права власності на нього покладається на уряд який висуває претензію. Строк для пред'явлення таких претензій – 6 місяців після того, як набере чинності мирний договір². У резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/589 від 12 грудня 2001 р.³ зазначається, що тема відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння має величезне значення у відносинах між державами. Даний міжнародний орган прийняв до відома розроблені Комісією міжнародного права статті про «відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» і пропонував державам взяти їх до уваги, не порушуючи при цьому питання про їх майбутнє прийняття або іншого належного заходу. У цих статтях встановлено, що держава, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправний акт, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, якщо в тій мірі, в якій ця реституція не є матеріально неможливою або не тягне за собою обов'язку, не пропорційного вигоді, буде одержано від реституції замість компенсації⁴.

Перший міжнародний досвід реституції культурних цінностей був пов'язаний із наслідками Наполеонівських війн – на початку XIX ст.⁵. Так, після Віденського конгресу 1814 – 1815 рр. порушувалося питання про повернення із Франції до Єгипту та Італії історичних та культурних пам'яток, які були пограбовані або пошкоджені під час війн⁶. Заборона знищення, розграбування та конфіскації культурних цінностей під час воєнних дій та окупації території іншої країни була зафіксована⁷ в Першій (1899 р.)¹ та Другій

¹ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей» // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 24. С. 286.

² Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 288.

³ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». URL: <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/2001/169.pdf> (дата звернення 12.09.2024).

⁴ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 288.

⁵ Кот С. І. Реституція культурних цінностей // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 178.

⁶ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 327.

⁷ Кот С. І. Реституція культурних цінностей // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 178.

(1907 р.)² Гаазьких конвенціях і відповідних положеннях до них, що визначали зобов'язання країн-учасниць під час ведення війн на суходолі.

Згодом, положення про реституцію втрачених та викрадених культурних цінностей знайшли відображення в системі мирних договорів, укладених після Першої світової війни³ як, наприклад, у Версальській системі мирних договорів з Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною (1919 – 1921 рр.). У договорі союзних держав із Німеччиною (1919 р.) передбачалося, що, крім репарацій, Німеччина здійснить «Повернення забраної, загарбаної чи секвестрованої готівки, а також повернення живого інвентарю, всіляких предметів і забраних, загарбаних або секвестрованих цінностей у тих випадках, коли буде можливо впізнати їх чи на територіях, які належать Німеччині або її союзникам, чи на територіях, які залишаються у володінні Німеччини або її союзників до повного виконання цього Договору»⁴. Також у Версальському мирному договорі встановлювалося загальне правило, що коли реституція не може бути здійснена, громадяни держав-союзниць мають право на компенсацію чи еквівалент⁵. Подібні статті зафіксовані також у договорах із союзниками переможеної Німеччини: з Австрією у Сен-Жерменському договорі (1919 р.), з Болгарією у Нейїському договорі (1919 р.), з Угорщиною у Тріанонському та з Туреччиною у Севрському договорах (1920 р.)⁶. Як зазначав уродженець Львова, професор-правознавець С. Нахлік, ці договори не обмежувалися ліквідацією наслідків тільки Першої світової війни. Вимоги про повернення культурних цінностей стосувалися претензій також до більш віддалених періодів. По-друге, передбачалася компенсаційна реституція, яка полягала в поверненні (заміні) аналогічними культурними цінностями у випадку, коли їх

¹ Конвенція «Про закони і звичаї суходільної війни» (витяг) (29.07.1899. Гаага). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text (дата звернення: 10.09.2024).

² IV Конвенція «Про закони і звичаї війни на суходолі» та додаток до неї: Положення «Про закони і звичаї війни на суходолі» (18.10.1907. Гаага). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 10.09.2024).

³ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

⁴ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 287.

⁵ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 327.

⁶ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 287.

оригінали втрачені. По-третє, у деяких випадках передбачалося повернення певних об'єктів до місця, з яким вони були традиційно пов'язані¹.

Наступний етап у розвитку міжнародно-правового регулювання реституції розграбованого майна пов'язаний із подіями та наслідками Другої світової війни², під час якої, у зв'язку з масовим розграбуванням культурних цінностей окупованих держав нацистською Німеччиною та її союзниками, країни антигітлерівської коаліції ухвалили спеціальну декларацію від 5 січня 1943 р. Нею було визнано незаконними та нечинними будь-які дії на окупованих територіях, що призвели до вилучення і втрат культурних цінностей, та задекларували готовність до співпраці в подоланні їх наслідків³. Декларація поширювалася на всі види майна, що знаходилося на окупованих територіях, яке нищилося, грабувалося і вивозилося німецькими окупантами та їх сателітами⁴. Варто зазначити, що реституцію, замість Німеччини, здійснювали союзні держави Антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританія і Франція), які ліквідували нацистські органи влади і організували на території Німеччини власну верховну владу (Контрольну Раду в Берліні), а для зон окупації союзних держав – Головні командування військових адміністрацій у Німеччині⁵. Принципи декларації знайшли втілення в документах міжнародних конференцій у Бреттон-Вудсі (США; 1944 р.), Ялті (1945 р.), Сан-Франциско (США; 1945 р.), Потсдамі (Німеччина; 1945 р.), Парижі (Франція; 1945 р.), а також у мирних договорах, підписаних 10 лютого 1947 р. учасниками антигітлерівської коаліції з Німеччиною та її союзниками в Парижі⁶. 21 січня 1946 р. Контрольна Рада прийняла документ «Визначення поняття «реституція»», в якому викладалися загальні принципи повоєнної реституції, а 17 квітня 1946 р. – документ «Чотиристороння процедура реституції», в якому розкривалися вже методи і механізми реалізації реституції.

¹ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 327.

² Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 287.

³ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

⁴ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 288.

⁵ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 328.

⁶ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

Ці документи визначили: «Право на реституцію мають тільки ті держави, територія яких була окупована повністю або частково збройними силами Німеччини або силами її союзників. Якщо реституція предмета не може бути проведена, то право стягуючої сторони на реституцію задовольняється шляхом компенсації із німецького майна рівноцінними речами. Всі питання, які пов'язані з реституцією, Контрольна Рада буде розв'язувати з урядом країни, у якій було викрадене майно. Щодо майна унікального характеру, реституція якого неможлива, будуть встановлені спеціальні інструкції». У червні 1946 р. такі інструкції були схвалені Координаційним Комітетом і передбачали, що вимога про заміну могла бути пред'явлена тільки на ті предмети унікального характеру, які являли собою науково-історичну цінність. Компенсаційний реституційний обов'язок щодо культурних цінностей прямо чи опосередковано покладался також на сателітів гітлерівської Німеччини за Паризькими мирними договорами (1947 р.)¹. Таким чином, протягом 1945 – 1948 рр. до країн, які зазнали окупації, було повернуто знайдені на території Німеччини, Австрії та країн-союзниць Німеччини історичні й мистецькі цінності, архівні та книжкові фонди. Однак погіршення стосунків між СРСР та країнами Заходу не дало змоги завершити реституційний процес в перші повоєнні десятиліття на основі спільно узгоджених принципів.

Злочини проти культурних цінностей під час Другої світової війни спонукали міжнародне співтовариство до розробки й ухвалення² Конвенції ЮНЕСКО «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (Гаага, 1954 р.)³, положення якої передбачають їх повернення в разі захоплення та конфіскації воюючими сторонами. Ухвалення Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (Гаага, 1970 р.)⁴,

¹ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 328.

² Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

³ Конвенція та Протокол ЮНЕСКО «Про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (14.05.1954. Гаага). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text (дата звернення: 10.09.2024).

⁴ Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності» (14.11.1970. Париж). URL: <https://lostart.org.ua/ua/docs/244.html> (дата звернення: 10.09.2024).

а також Конвенції Міжнародного інституту з уніфікації приватного права про викрадені або нелегально вивезені культурні цінності (Рим, 1995 р.)¹ значно розширило коло об'єктів, що можуть бути предметом реституції². У преамбулі Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. передбачене положення про те, що «кожна держава зобов'язана охороняти спадщину, що складається з культурних цінностей, що перебувають на її території, від небезпек крадіжки, таємних розкопок і незаконного вивезення». Разом з тим, цей міжнародний документ покладає на держав-учасниць ряд зобов'язань, що їх слід реалізовувати у міжнародній діяльності. Такими можна назвати обов'язок визнавати невід'ємне право кожної держави-учасниці класифікувати і оголошувати деякі культурні цінності невідчужуваними, що внаслідок цього не можуть бути вивезені, та сприяти поверненню зацікавленим державам таких цінностей у тому випадку, коли вони були раніше вивезені³. У рамках ЮНЕСКО в 1978 р. створено Міжурядовий комітет зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення. Міжурядовий комітет є особливим органом у рамках ЮНЕСКО, функції якого полягають, в основному, в наданні у спорах сторін добрих послуг у посередницькій і примиренчеській діяльності. У відповідності зі Статутом Комітету останній сприяє двосторонньому та багатосторонньому співробітництву й переговорам із метою повернення або реституції культурних цінностей країнам їх походження, заохочення досліджень і пошуків у цій галузі, поширення відповідної інформації, розвиткові обмінів культурними цінностями тощо⁴. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй, починаючи з 1972 р., регулярно ухвалює резолюції, в яких містяться рекомендації про необхідність міжнародної співпраці в галузі повернення та реституції культурних цінностей, у тому числі і стосовно країн-жертв колоніальної експлуатації⁵.

¹ Конвенція ЮНІДРУА «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності» (24.06.1995. Рим). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text (дата звернення: 10.09.2024).

² Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

³ Татіївська І. До питання про взаємодію державних органів влади у запобіганні втрат культурних цінностей // Художня культура. Актуальні проблеми. 2014. Вип. 10. С. 322.

⁴ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 293.

⁵ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 178.

Щодо України, то нині, як учасниця Гельсінського процесу, вона ратифікувала конвенції ЮНЕСКО, підтримує відповідні резолюції ООН, визнає пріоритет загальнолюдських цінностей і міжнародного права над внутрішнім¹. Так, Україна приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р., Віденської конвенції 1983 р., підписала двосторонні домовленості з Польщею, Угорщиною про співпрацю у справі збереження та повернення культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни та в наступні роки на території інших країн, угоди з Німеччиною про культурну співпрацю². Основною засадою, якою нині керується Україна, є засада походження культурних цінностей з її території. При цьому, під країною походження мається на увазі не лише місце, де була створена культурна пам'ятка або звідки походить її творець, а й, насамперед, місце її попереднього перебування на території України на законних, з точки зору міжнародного права, підставах. Отже, йдеться не лише про чисто українські реліквії, а й про всі культурні цінності, що знаходилися на території України і були вивезені з неї³.

Але, яку ж історію реституції має наша держава? Процеси реституції в Україні розпочалися в XX ст. після Першої світової війни. Вперше питання повернення в Україну національних культурних цінностей було піднесене на Всеукраїнському учительському з'їзді, що відбувся 5 – 6 квітня 1917 р. у Києві. У постанові секції вищої школи, що працювала під час з'їзду, як одне з найактуальніших завдань зазначалося⁴ «Перенесеніє на Україну архівних українських матеріалів з інших архівів і зібраніє їх в національному архіві України; перенесеніє і зібраніє в українські національні музеї предметів української старини, які вивезені були до різних держав і публічних музеїв поза

¹ Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст... С. 221.

² Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні... С. 176 – 177.

³ Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст... С. 224.

⁴ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 219.

межами України»¹. Ця постанова була передана до Української Центральної Ради і предметний розгляд даного питання відбувся на відкритому засіданні її Комітету 17 квітня 1917 р.². Тоді, Комітетом було ухвалене рішення про повернення зі сховищ Москви і Петрограда козацьких клейнодів та інших історичних реліквій українського народу, вивезених з теренів України в часи Російської імперії. У цих містах почали діяти спеціальні комісії з виявлення та складання реєстрів українських пам'яток³. Також, ще наприкінці липня 1917 р. відбулася нарада щодо організації департаменту мистецтв при Генеральному секретарстві народної освіти, в якій брали участь Д. Антонович, М. Старицький, К. Широцький, М. Бурачек, Ф. Красицький, О. Олесь, М. Грушевська та інші діячі. Учасники наради визнали доцільним створити в структурі департаменту відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва. Проект положення такого відділу невдовзі був розроблений М. Біляшівським і передбачав, що він мав здійснювати загальне керівництво справою обліку, реєстрації, збереження, вивчення та популяризації пам'яток. У тому числі, відділ мав отримати повноваження щодо недопущення вивезення визначних культурних цінностей за межі України⁴. Уряд Радянської Росії визнав претензії України справедливими і затвердив 16 та 24 листопада 1917 р. постанови про передачу козацьких клейнодів представникам України. Однак тоді така передача не відбулася⁵, бо вже дуже скоро більшовицький уряд відмовився повертати до України реліквії.

Наступна спроба нашої держави повернути історичні цінності була пов'язана з укладанням Берестейського мирного договору 1918 р.⁶. Питання реституції почало розглядатися ще до початку офіційних переговорів у травні 1918 р. при Міністерстві народної освіти Української держави за ініціативою Міністерства закордонних справ. З цією метою було скликано Міжвідомчу

¹ Вісті з Української Центральної Ради. Київ, 1917. № 5. (май). С. 3.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 219.

³ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

⁴ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 224.

⁵ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

⁶ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 229 – 230.

комісію в справі повернення з Росії культурних цінностей України. Перша нарада комісії відбулася 21 травня 1918 р. У подальшому її наради проходили фактично через день – 23, 25, 27, 29, 31 травня¹. Зрештою, на засіданнях міжвідомчої комісії 25, 27 і 29 травня поетапним голосуванням за окремими тематичними блоками переважною більшістю голосів був затверджений «Реєстр речей, що належать до повернення на Україну з Московщини»². 5 червня на засіданні ряду колишніх учасників Української Мирової Делегації, в Міністерстві народної освіти було затверджено постанову, згідно з якою Міністерство народної освіти мало створити «Культурну комісію при Українській Мировій Делегації». Саме на цю комісію в подальшому покладалося завдання підготовки списку культурних цінностей, які повинні були повернутися з Росії³. За час свого існування у червні – вересні 1918 р. комісія відбула 25 робочих засідань⁴. У підсумку, 7 вересня 1918 р. був затверджений текст проєкту відповідних пунктів мирного договору між Українською Державою і РРФСР. Проте його остаточна редакція була повністю завершена на останніх засіданнях комісії 13 та 14 вересня⁵. Але у зв'язку із припиненням мирних переговорів це питання знову не було вирішене.

Україна була також учасницею вирішення проблем повернення та реституції культурних цінностей з Польщею відповідно до умов вже Ризького мирного договору між РРФСР і УРСР та Польщею 1921 р., а також Литвою, Латвією та Естонією на підставі двосторонніх договорів 1921 р.⁶. За ст. 11 цього договору під реституцію підпадали і повертались Польщі архіви, твори мистецтва, різні воєнні трофеї, бібліотечні та архівні зібрання тощо, які були вивезені з її території від 1 січня 1772 р. по 9 листопада 1918 року⁷. Внаслідок Ризького мирного договору Україна втратила значну кількість культурних цінностей, які передавалися Польщі за рішенням Москви, щоб задовольнити

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 233.

² Там само. С. 236.

³ Там само. С. 240.

⁴ Там само. С. 243.

⁵ Там само. С. 247.

⁶ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

⁷ Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції»... С. 327.

польські претензії та перекинути війська з польського фронту для придушення повстань всередині країни¹.

Протягом 1920-х рр. уряд УРСР неодноразово звертався до всесоюзних та російських інстанцій щодо повернення українських культурних цінностей із Росії². Одним з перших практичних кроків по поверненню в Україну культурних цінностей на початку 1920-х рр. стали заходи по розшуку та реевакуації київських музейних збірок і колекцій, вивезених до сховищ Москви та Петрограду під час Першої світової війни за розпорядженнями російської влади. Рішення про це 25 лютого 1921 р. ухвалив Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Необхідні повноваження були надані відомому українському вченому М. Макаренку. Йому вдалося розшукати в Москві близько 10000 предметів, що належали до фондів колишнього Київського міського художньо-промислового та наукового музею. 15 серпня 1921 р. вони були повернуті в Україну і передані створеному на його основі 1-му Державному музею (нині Національний музей історії України)³. Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, вчений протягом 1926 р. працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які знаходилися за межами України. 2 лютого 1927 р. на засіданні відділу була заслухана доповідь М. Макаренка про завершення роботи. Проте, ця ініціатива вченого залишилася без уваги – на той час він вже перебував «в опалі» – рішенням Київського губернського відділу народної освіти у кінці 1924 р. його було звільнено з посади директора Музею мистецтв ВУАН. Однак напрацьовані ним матеріали за кілька років все ж стали у нагоді українській культурі і використовувалися у підготовці офіційних документів. Ще одним відомим українським вченим, який докладав зусиль щодо повернення до України історичних та культурних цінностей був Д. Щербаківський. Вже у червні 1922 р. він, як заступник голови ВУАКу разом з іншими членами комітету звернувся до неодмінного Секретаря ВУАКу з

¹ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 289.

² Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 306 – 307.

пропозицією від Академії наук «Підняти питання про те, щоб всі вилучені з монастирських і церковних ризниць цінності, за якими було визнане історичне і художнє значення, і які мають безпосереднє відношення саме до України, характеризуючи її минуле і її побут, зберігались не в Москві, а в музеях України». У липні 1922 р. від імені ВУАН та Головполітосвіти Наркомату освіти УРСР Д. Щербаківському було доручено вести справу повернення культурних цінностей до музеїв Києва. За даними О. Нестулі, підсумком цієї роботи стало повернення біля 3200 коштовних предметів, для перевезення яких знадобилося 29 ящиків. Пізніше, у жовтні того ж року, в Україну з Москви надійшло ще п'ять ящиків з раритетами. У травні наступного року у Держхрані РРФСР Щербаківським було відібрано додатково два ящики з цінностями – усього 240 предметів. Вони теж повернулися до України. За деяким даними, внаслідок активних дій українських науковців до Києва повернулося близько 5 тис. пам'яток, які склали основу створеного вченими відділу давнього золотарського мистецтва у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г. Шевченка¹. У цей період мав місце і факт повернення в Україну визначних культурних цінностей в результаті обміну з музеями РРФСР. Так, у 1924 р. Ізюмський музей, що на Харківщині, передав до Історичного музею у Москві колекцію мікролітів – стародавніх дрібних кам'яних знарядь, що виготовлялися на пластинах чи відщипах, розміром у декілька сантиметрів. Натомість до Ізюму було надіслано збірку із 64 знарядь праці, яка складалася із кам'яних сокир, наконечників списів та стріл, теракотових статуєток, зразків кераміки, бронзових та залізних ножів і голок тощо. У 1926 р. з музеїв Москви та Ленінграду до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, зусиллями директора А. Вінницького та завідувача художнім відділом Ф. Ернста, було передано велику кількість пам'яток культури, пов'язаних з історією України. Зокрема, це велика збірка картин з 70 творів І. Айвазовського, Л. Боровиковського, М. Врубеля, С. Васильківського, К. Крижицького, В. Орловського, К. Трутовського, 23 акварелі О. Кунавіна з

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 309 – 311.

краєвидами українських міст поч. XIX ст., скульптурні роботи М. Мікешина та Л. Позена, зразки декоративно-прикладного мистецтва (бронза) кін. XVIII – XIX ст., вироби з порцеляни та фаянсу українських заводів Міклашевського, Баранівки, Межигірської фабрики та інших. Тоді ж з відділення Державного музейного фонду у Ленінграді, який у 1926 р. ліквідовувався, до Музею мистецтв ВУАН вдалося отримати 242 зразки порцеляни, фаянсу, декоративних виробів із бронзи¹. Наступним кроком у вирішенні питань реституції стало створення Паритетної комісії. Протягом 1928 р. ЦВК СРСР за погодженням з ВУЦВК УРСР та ВЦВК РРФСР було розроблено «Проект інструкції про порядок обміну культурними цінностями між РРФСР та УРСР». Згідно з цим документом, створювалася тимчасова Паритетна комісія в складі трьох представників від Росії і трьох представників від України, які мали право вирішального голосу. Тим самим було відкрито шлях до проведення обміну культурними та мистецькими цінностями між Україною та Росією. Створення Паритетної Комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР у справах обміну науковими та культурними цінностями стало тим реальним механізмом, який мав забезпечити практичну реалізацію повернення українських культурних цінностей з Росії. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти України у терміновому порядку були складені уточнені переліки речей та архівних фондів в музеях, архівах та бібліотеках Росії. Робота Паритетної комісії почалася у 1930 р.² Відповідно до підписаних протоколів в Україну протягом 1930 – 1932 рр. було передано визначні історичні реліквії, пам'ятки мистецтва, археологічні колекції з Оружейної палати, Третьяковської галереї, Історичного музею в Москві та Ермітажу.

Під час Другої світової війни культурна спадщина України зазнала значних втрат³. Ретельного плану захисту, збереження та порятунку художніх та історичних цінностей у перші роки війни не існувало. Вся робота з евакуації покладалася на місцеві органи влади. У більшості випадків її розпочинали вже

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 315 – 316.

² Там само. С. 328 – 330.

³ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

тоді, коли ворожі війська були на підступах до міста¹. Відомо, що за розпорядженням Радянського уряду, вивозити культурні цінності, розпочали в липні 1941 р. з прифронтових районів, а також з міст, яким загрожувало бомбардування. Вивозили історико-художні цінності в глибокий тил СРСР, як от до Уфи, Оренбурга, Красноярська та Новосибірська. Вивозилися найзначніші експонати з музеїв Києва, Харкова, Одеси, Полтави, а також найцінніші фонди Української наукової бібліотеки АН УРСР – рукописи XII – XIV ст., автографи, колекції рідкісних вітчизняних та іноземних видань тощо. Слід зазначити, що евакуація і консервація творів мистецтва були пов'язані зі значними труднощами, особливо на території України, де одразу ж розгорнулися бойові дії. Крім цього, все ще діяли застарілі «плани розвантаження» (евакуації), розроблені всередині 30-х рр. і розраховані на вивезення лише рідкісних, унікальних пам'яток². За неповними даними, на території УРСР окупаційними військами було знищено або вивезено понад 500 тис. музейних експонатів, 51 млн. книг, 46 млн. архівних справ. У ході повоєнного реституційного процесу 1945 – 1948 рр. частину з них було знайдено і повернуто. Зокрема, за даними західних дослідників, лише з американської зони окупації до СРСР передано 543120 об'єктів, з яких понад 350 тис. належали Україні. У тому числі були повернуті десятки тисяч предметів культури до музеїв Києва, Дніпропетровська, Харкова, Львова, Миколаєва, Вінниці, Полтави, Херсона, Чернігова та Умані, важливі архівні та бібліотечні фонди. Однак, значна частина пам'яток досі вважається втраченою внаслідок війни. Окрім того, частина повернутих до СРСР українських культурних цінностей опинилася в музеях, бібліотеках та архівах на території РРФСР та інших республік СРСР³.

Перші кроки у формуванні сучасної державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей беруть початок в останні роки існування СРСР. Тоді це питання набуло актуальності на загальносоюзному

¹ Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні... С. 176.

² Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України... С. 23 – 24.

³ Кот С. І. Реституція культурних цінностей... С. 179.

рівні у зв'язку з оприлюдненням у західних виданнях сенсаційної інформації про переховування в радянських музеях колосальних культурних цінностей світової ваги, що були таємно вивезені за наказами керівництва СРСР під час та після Другої світової війни і походили з територій різних країн Європи. Як відповідь на претензії з боку інших держав щодо повернення виявлених культурних цінностей, Радянський Союз повернувся до теми власних втрат в роки війни як альтернативи реституційним вимогам. В центрі цього протистояння були включені й окремі республіки СРСР, на території яких велися бойові дії в роки війни. Проте, в умовах національного піднесення, яке наприкінці 1980-х рр. охопило Україну, питання втрат культурних цінностей знову постало на порядку денному і охопило не тільки події Другої світової війни, а й давню проблему несправедливого примусового перерозподілу і вивезення українських культурних цінностей до Росії за часів Російської імперії та СРСР. Суспільні настрої знайшли відображення в рішеннях та діях керівництва республіки. Для реалізації розшуку історичних і архівних документів, національних реліквій і цінностей культури та історії України з метою їх повернення і культурно-освітнього та наукового використання, дорученням Ради міністрів УРСР від 3 жовтня 1990 р. при Міністерстві культури республіки була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами¹. За правовим статусом це була громадська інституція з науково-консультативними повноваженнями та окремими оперативними функціями, яка не могла розв'язати складних питань реституції та повернення культурних цінностей, але започаткувала управлінські структури у цій сфері². Менш ніж за перші два роки існування, Республіканська комісія зібрала дані про 42646 пам'яток культури, що були втрачені по 27 музеях України в різні часи та за різних обставин. Була розроблена спеціальна форма уніфікованих паспортів, за якою дані про втрачені пам'ятки заносилися до Автоматизованої бази даних. В

¹ Кот С. З історії формування організаційних засад... С. 361 – 362.

² Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні... С. 5.

результаті наукових досліджень були виявлені нові документи про обставини втрат та вивезення з України культурних цінностей. Комісія продовжила діяльність і після проголошення незалежності України. Так, члени комісії брали активну участь у підготовці Мінської угоди Країн СНД від 14 лютого 1992 р.¹ «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження»². Підписання цієї угоди стало першим важливим кроком на шляху політичного та дипломатичного вирішення питання реституції в незалежній Україні. Ця Угода, яка ґрунтується на положенні Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про повернення або реституцію культурних цінностей країнам їх походження, а також Паризької Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р., встановлювала, що повернення народам їхніх творів мистецтва, пам'яток, музейних експонатів, архівів, рукописів, документів та інших раритетів культури та історії слугуватиме відродженню національних культур, збереженню і подальшому розвитку загальних культурних цінностей. Угодою був встановлений механізм пошуку та виявлення таких культурних цінностей і було зазначено, що держави-учасниці сприятимуть поверненню культурних та історичних цінностей країнам їх походження³. Однак досвід роботи Республіканської комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами показав, що діючи виключно на громадських засадах, такі масштабні завдання було складно вирішити⁴. Тому, вже у грудні 1992 р. при Кабінеті Міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Отже, протягом XIX – XX ст. відбувалося зародження і становлення процесу реституції, яке супроводжувалося ухваленням і прийняттям різних міжнародних угод та документів для вирішення цього питання. Проблема

¹ Кот С. З історії формування організаційних засад... С. 363.

² Угода «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження» від 14.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_064#Text (дата звернення: 04.05.2025).

³ Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України... С. 116 – 117.

⁴ Кот С. З історії формування організаційних засад... С. 364.

реституції пам'яток в Україні постала після подій Першої світової війни, коли в країні відбувалося національне піднесення. Тоді почали формуватися перші засади реституції, які, навіть після втрати Україною власної державності, продовжували розвиватися, що відобразилося на діяльності Республіканської комісії, чий досвід потім успадкує наступна після неї установа.

1.2. Організаційні та структурні засади Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей

Перші місяці незалежності України висунули на порядок денний питання створення спеціальних державних установ, які мали займатися з'ясуванням масштабів збитків, складанням реєстрів та пошуком можливостей повернення предметів історико-культурної спадщини, які внаслідок різних обставин опинилися за межами України¹. Тож вже у 1992 р. до Президента України Л. Кравчука було направлено офіційне звернення, підготовлене головою Республіканської комісії членом-кореспондентом НАН України Ф. Шевченком та відповідальним секретарем С. Котом, в якому обґрунтовувалася доцільність створення спеціального державного органу, який був би спроможний реалізовувати державну політику у даній сфері. Ця пропозиція детально обговорювалася у Службі Президента України з міжнародних питань, яку очолював відомий український дипломат, згодом заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко. Сама ідея організаційного забезпечення справи розшуку та повернення втрачених культурних цінностей не викликала жодних заперечень. Дискусія велася навколо питання рівня відповідного державного органу, на який би покладалася ця важлива справа. Зокрема, спочатку її учасники намагалися з'ясувати, чи достатньо було б сформувати окремий відділ у складі Міністерства культури України. Однак, внаслідок обговорення масштабів тих завдань та труднощів, які стоять перед Україною в

¹ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 279.

цій галузі, було досягнуто спільної згоди щодо необхідності створення окремого державного органу для забезпечення реалізації державної політики у цій сфері. Невдовзі, така позиція була винесена на розгляд Колегії Державної думи України, яку очолював академік НАН України М. Жулинський. Питанню розшуку та повернення культурних цінностей в Україну було присвячено окреме спеціальне засідання колегії. Головним доповідачем виступила міністр культури України Л. Хоролець, яка акцентувала увагу на необхідності створення Державної комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, охарактеризувала ті завдання, які ця структура повинна була б виконувати. За підсумками обговорення комплексу існуючих проблем, Колегія Державної думи України одногосно підтримала внесені пропозиції. Це був важливий крок на шляху до подальшої реалізації цього важливого завдання на найвищих рівнях української влади¹. 28 грудня 1992 р. спеціальною постановою² українського уряду при Кабінеті міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець, заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України ім. М. Т. Рильського О. Федорук. Новостворена Національна комісія мала доволі високий статус і відповідала рівню окремих державних комітетів при Кабінеті міністрів України, отримувала пряме фінансування з державного бюджету. Голова і заступник голови Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей прирівнювалися відповідно до голів і заступників голів комітетів при Кабінеті Міністрів України, а співробітники – до працівників комітетів, головних управлінь та інших органів при Кабінеті міністрів України. Передбачалося, що штатний склад комісії складатиме 10 осіб³. Передумовами законодавчого врегулювання праці Національної комісії виступили розробки європейських країн в означеній царині та нормативно-правові акти колишнього

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 750 – 751.

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 28.12.1992 р. № 732.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 751 – 752.

СРСР, які регулювали питання переміщення, ввезення та вивезення культурних цінностей. Так, Гаазька конвенція від 14 травня 1954 р., що, в свою чергу, спиралася на довоєнні Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. щодо морського флоту та Пакт Реріха 1935 р., присвячений питанням спеціальних знаків для культурних цінностей і персоналу під час військових дій, окреслювала шляхи повернення культурних цінностей країнам походження і визначала основні положення реституції після Другої світової війни. Реакцією на її статті із захисту культурних цінностей, поваги до них, їх охорони, маркування, імунітету під час окупації, військового часу та переміщення, підготовки спеціального персоналу, співпраці з ЮНЕСКО стала¹ Конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р.²

Через рік, 18 червня 1993 р., уряд України затвердив «Положення»³ про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, яким визначалися її завдання, повноваження та компетенція⁴. Головними завданнями Національної комісії були:

1. Пошук та повернення в Україну культурних цінностей, які з різних причин та в різні історичні епохи опинилися за межами її території;
2. Захист національних інтересів України у тій частині, яка стосується культурних цінностей, що належать її громадянам і знаходяться за кордоном;
3. Запобігання втратам культурних цінностей і вжиття заходів з отримання компенсації за їх втрату у випадку знищення, зруйнування чи пошкодження;

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 80 – 81.

² Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності» (14.11.1970. Париж). URL: <https://lostart.org.ua/ua/docs/244.html> (дата звернення: 10.09.2024).

³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 18.06.1993 р. № 464.

⁴ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 752.

4. Розробка і реалізація національної та міжнародної програм розшуку, обміну, вивчення і судового стягнення культурних цінностей у співпраці з іншими українськими та зарубіжними організаціями;
5. Координація діяльності українських агентств, інститутів і організацій з реституції культурних цінностей в Україні, а також забезпечення їх дослідницькими, методологічними та інформаційними матеріалами;
6. Створення інформаційних банків і баз даних культурних цінностей і предметів, пов'язаних з історією України, що вважаються зниклими¹;
7. Здійснення погоджених дій з державами, що були колишніми республіками СРСР, стосовно культурних цінностей, втрачених, або переміщених з її території в період Другої Світової війни².

Наявність останнього завдання була пов'язана з підписаною 14 лютого 1992 р. у Мінську Угодою між Україною та державами-учасниками Співдружності незалежних держав пострадянського простору про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження. Її підписали також Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Узбекистан³. Загалом, у контексті цих завдань, Національна комісія мала забезпечити складання реєстрів і каталогів культурних цінностей України, що знаходяться за її межами; створення на основі сучасних інформаційних технологій електронного банку даних про них; опрацювання юридичних обґрунтувань правомірності чи неправомірності перебування культурних цінностей України на території інших держав; організовувати експертну оцінку культурних цінностей, які знаходяться на території інших держав, особливо тих, що могли опинитися там незаконно; брати участь в роботі міжнародних організацій з питань повернення культурних цінностей, а також налагодити тісні контакти з українською діаспорою з метою пошуку українських культурних цінностей та створення необхідних умов для їх

¹ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 280.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 753.

³ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 83.

передачі в Україну¹. В функції Національної комісії також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток і складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися закордоном. Слід зазначити, що склалися тісні робочі контакти між Національною комісією і Міністерством закордонних справ, Міністерством культури, Міністерством внутрішніх справ, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Національною академією наук України, Комісією України в справах ЮНЕСКО, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, багатьма архівами, бібліотеками та музеями України². Окремо слід відзначити такі завдання Національної комісії, як організація роботи, пов'язаної з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, сприяння вирішенню питань про їх повернення згідно з чинним законодавством України та нормами міжнародного права. Визначалися також й інші повноваження комісії³.

Інструментом проведення рішень, які приймалися на рівні Уряду та самої Національної комісії, стало створення Міждержавних та Міжурядових комісій з питань реституції. Так, комісія надіслала віце-прем'єр-міністру України І. Ф. Курасу на розгляд проект постанови Кабінету Міністрів України⁴ «Про Типове положення про українську частину двосторонньої міжурядової комісії»⁵ від 11 березня 1993 р. № 178. Відповідно до цього Положення, Міжурядову комісію передбачалося створити на підставі двосторонньої домовленості з іноземною країною і вона мала складатися з двох частин: української і іноземної. Українська частина Міжурядової комісії є постійно діючим органом, який згідно з покладеними на нього функціями представляє Кабінет Міністрів України в його відносинах з урядами інших країн, забезпечує виконання

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 753.

² Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст... С. 221 – 222.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 753.

⁴ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 283 – 284.

⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про Типове положення про українську частину двосторонньої міжурядової комісії» від 11.03.1993 р. № 178.

зобов'язань Уряду України, що впливають з відповідних міжнародних договорів. До основних функцій української Міжурядової комісії передбачалося віднести:

1. Організацію роботи із зарубіжною країною з питань виявлення й обліку культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню;
2. Реалізацію заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному їх вивезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать;
3. Здійснення погоджених дій з державами стосовно культурних цінностей, втрачених або переміщених з їхньої території в період Другої світової війни;
4. Створення спільних банків і баз даних на втрачені культурні цінності, фонду копій зарубіжної україніки;
5. Вироблення юридичних обґрунтувань правомірності чи неправомірності перебування культурних цінностей України на території іншої держави;
6. Проведення експертної оцінки культурних цінностей України, що знаходяться на території інших держав;
7. Організацію спільних конференцій, круглих столів, симпозіумів з науково-практичних питань повернення культурних цінностей, видання наукових, інформаційних збірників з проблем реституції культурних цінностей;
8. Координацію діяльності міністерств, відомств, установ у питаннях двостороннього співробітництва, залучення їх до участі в роботі Комісії тощо;
9. Підготовку засідань Комісії, розробку проектів рішень з обговорюваних питань, організацію, фінансове та інше забезпечення її засідань, що проводяться в Україні.

У цьому Положенні прописувалося, що українська частина Міжурядової комісії мала право вносити в межах своєї компетенції до Кабінету Міністрів України, одержувати від міністерств, відомств, установ, а також в установленому порядку від посольств матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань та проводити організаційно-методичну роботу з питань, що належать до компетенції Комісії. Міжурядова комісія в рамках своїх повноважень:

1. Забезпечує пошук, облік, ідентифікацію культурних цінностей, які є предметом розшуку Сторін, доступ до державних архівів, бібліотек, музеїв держав та взаємне інформування;
2. Готує експертні висновки у справах претензій щодо повернення культурних цінностей, висловлюваних Сторонами відповідно до чинного законодавства кожної зі Сторін;
3. Утворює за необхідності постійні або тимчасові групи експертів з питань пошуку культурних пам'яток, втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни та в наступні роки.

У документі було зафіксовано механізм функціонування Міжурядової комісії, відповідно до якого вона мала здійснювати свою діяльність під керівництвом Кабінету Міністрів України, за планами, що затверджуються на її засіданні. Структурно ця комісія складається з голови, відповідального секретаря та членів комісії. Голова затверджується Кабінетом Міністрів України, а члени – віце-прем'єр-міністром. Зміни до складу Комісії вносить її голова у встановленому порядку за погодженням з відповідними міністерствами, відомствами і організаціями. Відповідальний секретар української частини комісії, у свою чергу, забезпечує організацію її роботи, підготовку матеріалів до засідань, а також підтримує постійний зв'язок з відповідальним секретарем частини комісії іншої держави. Голова комісії згідно з планом заходів на календарний рік розробляє кошторис витрат у вільно конвертованій валюті та валюті України із зазначенням джерел фінансування, який підлягає затвердженню Урядом. Було визначено, що витрати, пов'язані з проведенням засідань Міжурядової комісії, її постійних і тимчасових органів,

крім проїзду до місця засідання та назад, несе країна, на території якої проводиться засідання (або за окремою домовленістю). Організаційне забезпечення роботи Міжурядової комісії покладалося на Національну комісію¹.

У листопаді 1993 р. вийшла заява Президента України Л. Кравчука «Про повернення національно-культурних скарбів». У цьому документі йшлося про необхідність повернення національних реліквій, історичних і культурних цінностей та висловлювалися сподівання на взаєморозуміння з боку інших держав, повагу до національних почуттів українського народу, який втратив значну частину своєї культури. Президент наголошував на важливості суворого дотримання міжнародних угод й конвенцій, резолюцій Генеральної Асамблеї ООН при вирішенні цих питань. Важливо, що ЮНЕСКО підтримало пропозицію Президента Леоніда Кравчука про проведення в Україні науково-практичної конференції з проблем повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни. Тож 27 – 30 вересня 1994 р. відбувся Національний семінар «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни», на якому були вперше розроблені та схвалені основні напрямки діяльності нашої держави в цьому питанні, окреслена основна концепція та заходи із реституції культурної спадщини. Серед головних були визначені:

1. Запропонувати науковим співробітникам, викладачам та аспірантам закладів вищої освіти підготовку монографій, дисертацій, статей, дипломних робіт із проблем реституції, здійснювати дослідницьку та пошукову діяльність у цьому напрямі;
2. Працівникам архівів, музеїв, бібліотек ґрунтовно вивчати та досліджувати архівні документи стосовно обставин евакуації культурних цінностей з України до тилкових районів та потреби їх повернення, діяльності радянських військових адміністрацій в Німеччині із повернення цінностей,

¹ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 284 – 285.

- документів німецьких військових відомств та окупаційних адміністрацій, причетних до грабунку культурних цінностей;
3. Розпочати розшук первинних облікових документів та каталогів, реєстрів фондів українських музеїв, архівів, бібліотек довоєнного часу, а також встановлення шляхів міграції культурних цінностей з території України та існуючих або імовірних місць їх перебування;
 4. Музеям України опрацювати «Картотеку мистецьких творів Мюнхенського збірного пункту» з метою звірки наявності творів мистецтва, що передавалися американською військовою адміністрацією до СРСР протягом 1946 – 1948 рр.;
 5. Звернутися до президента Російської Федерації за дозволом про доступ українських експертних груп до архівних документів Радянської військової адміністрації у Німеччині;
 6. Створити банк даних втрачених культурних цінностей;
 7. Спільно з Дослідницьким центром по Східній Європі при Бременському університеті (Німеччина) створити комп'ютерний банк даних про архівні, музейні, бібліотечні цінності, вивезені з окупованих нацистською Німеччиною територій колишнього СРСР, зокрема з України;
 8. Розпочати видання наукового збірника з проблем повернення культурних цінностей, даних про установи культури, що зазнали втрат, стан історико-культурних пам'яток під час війни;
 9. Видати збірники міжнародних актів про охорону, захист та реституцію культурних цінностей;
 10. Розробити заходи щодо виконання зобов'язань України як учасника міжнародних угод із питань реституції культурних цінностей державам, яким вони належать, розробити погодження дій з країнами СНД стосовно культурних цінностей, переміщених в часи «радянської доби», а також втрачених або переміщених у період Другої світової війни;
 11. Поглибити й розширювати співпрацю з ЮНЕСКО, Міжурядовим комітетом із сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх

походження або їх реституції у випадку незаконного привласнення, Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), Міжнародною радою з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС), Міжнародним центром із дослідження питань, що стосуються охорони та відновлення культурних цінностей («Римський центр») та іншими з метою надання Україні всебічної допомоги в питаннях реституції незаконно вивезених культурних цінностей та відновлення зруйнованих пам'яток зодчества, історичних та мистецьких комплексів;

12. Спільно з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Міністерством культури, Головним архівним управлінням розпочати та розробити правові засади вирішення питань, пов'язаних із поверненням в Україну культурних цінностей.

У подальші роки напрями та форми роботи з реституції культурних цінностей, що були закладені на Національному семінарі, розроблялися та поглиблювалися й на інших заходах, а саме: науково-практичному семінарі «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика», круглих столах «Культурні цінності Києва: втрати, шляхи повернення», «Повернення втрачених бібліотечних цінностей в Україну: проблеми, перспективи», «Музична спадщина України: втрати, шляхи повернення», проєктах «Гетьманські клейноди. Втрати. Шляхи повернення», «Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення» та ін¹.

Як вже згадувалося, одним із напрямів діяльності Національної комісії була підтримка тісних зв'язків з українською діаспорою, яка активно включилася в роботу. Комісія співпрацювала з Володимиром Гординським зі США, що допомогло повернути спадщину творів Грищенка, а також з Мар'яном Коцем, який передав архів Василя Авраменка – хореографічну й кінематографічну спадщину. До України повернулися архівні матеріали Олеся Ольжича, Галини Мазуренко, Віктора Некрасова та інших. Щодо публікаторської діяльності, то лише за 1997 р. за участі Національної комісії побачили світ декілька томів

¹ Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні... С. 177 – 179.

науково-документальної серії «Втрачені скарби України», збірник «Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення (1917 – 1918 рр.)», присвячений вивченню досвіду боротьби українського народу за повернення національних культурних надбань у період існування Української Центральної Ради, УНР та Української держави, вийшла друком ґрунтовна праця «Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України». Також були опубліковані «Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові», каталоги «Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни», «Фонди втрат Волинського музею» тощо¹. За ініціативою та підтримкою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей було започатковано кілька серій наукових видань, у тому числі «Повернуто в Україну: проблеми, завдання, перспективи», «Українські культурні цінності в Росії: документи свідчать», «Доля культурних скарбів України під час Другої Світової війни: Архіви. Бібліотеки. Музеї», «Повернуто в Україну», «Повернуті імена», видано «Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984 – 1998)»². З кожним роком кількість повернутих культурних реліквій збільшувалася. У 1994 – 1995 рр. із Німеччини було повернуто археологічну колекцію Херсонського краєзнавчого музею (Додатки 1 – 2), а в травні 1996 р. під час візиту в Україну канцлера ФРН Гельмута Коля відбулося передавання 177 книжок зі штампами Київської історичної бібліотеки (серед них – 109 томів із колишньої бібліотеки митрополита Флавіана). Натомість, німецька сторона отримала культурні цінності з кабінету гравюр Дрезденської картинної галереї (3 альбоми, понад 200 одиниць гравюр, літографій). Було передано також так званий «Фотоархів 131» штабу рейхсляйтера Розенберга, який нараховував понад 3 тис. фотовідбитків з негативів, вивезених гітлерівцями під час окупації Києва з Центрального державного кінофотофоноархіву України³. Завдяки участі Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, у

¹ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 283.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 778.

³ Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні... С. 180.

1994 р. з Росії вдалося повернути основну частину особистого архіву О. Довженка та його бібліотеки, пов'язані з митцем твори мистецтва та меморіальні предмети, які перебували у приватних руках. В Україну почали повертатися архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, що були вивезені поза її межі та створені за кордоном представниками кількох поколінь трудової і політичної еміграції українців, що впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. Значною мірою, це були матеріали, пов'язані з визначними українськими діячами. Зокрема, такі постаті, як Е. Авдієвська, В. Авраменко, М. Андрієнко-Нечитайло, І. Багрянний, В. Барка, І. Винників-Нижник, В. Вовк, М. Дзиндра, В. Дражевська-Дражко, С. Левицька, Б. Лепкий, С. Лифар, Л. Морозова, У. Самчук, О. Олесь, О. Ольжич (Кандиба), М. Паращук, С. Сірополко, В. Січинський, Леся Українка та родина Косачів, Д. Шолдра, Ю. Шумовський, В. Щербаківський та багатьох інших¹. Багато у цьому напрямку було зроблено особисто доктором мистецтвознавства (від 1996 р.), головою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей О. Федоруком, який, разом з істориками-архівістами С. Котом, пізніше – Ю. Савчуком, розшукували символи державності нашої країни – інсигнії-клейноди доби козаччини, низку інших, надзвичайно значущих історико-культурних і художніх пам'яток. Пошуково-облікову та інвентаризаційну роботу допомогли вести фахівці різних галузей – С. Шкляр (кандидат філософських наук, фахівець з законодавчого регулювання із переміщення культурних цінностей через державний кордон України, заступник Голови Служби, нині нема в живих), В. Врублевська (колишній заступник Міністра культури України, викладач мистецьких дисциплін з історії культурних цінностей у провідних київських вишах), П. Білаш (кандидат мистецтвознавства, фахівець з переміщення культурних цінностей через державний кордон України, заступник Голови Служби, працював у Адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України, нині опікується культурно-мистецькими питаннями

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 778 – 779.

у Міністерстві культури України), мистецтвознавець О. Юрченко-Микита, історики Т. Мостицька та І. Четверікова, що відповідали за експертизу, оцінку та аналіз мистецьких цінностей, розробляли нормативно-правові акти в означеній галузі, адаптували їх до вимог ЄС, окремих положень Конвенції про запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р., Конвенції ЮНІДРУА 1995 р. тощо¹.

Незважаючи на успішність діяльності Національної комісії, у 1996 р. її статус було дещо понижено. Її підпорядкували Міністерству культури і мистецтв України. Відтак голова комісії мав затверджуватися та звільнятися міністерством, чисельність та структура її апарату також мали проходити процедуру затвердження у міністерстві. Пропозиції до вищих органів державної влади України, відповідно, мали вноситися комісією через Міністерство культури і мистецтв. Водночас, Національна комісія продовжувала зберігати пряме фінансування з державного бюджету України на свою діяльність і в ній було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався раніше. Наприкінці 1999 р. відбулися масштабні зміни структури центральних органів влади України, внаслідок чого скоротили значну кількість державних установ, що діяли у складі уряду як окремі одиниці. У відповідному указі Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 р., зокрема, зазначалося, що ці зміни вносяться² «з метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного управління»³. Серед ряду інших державних органів, зазначених у пункті 1 (б) указу, була ліквідована й Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Міністерстві культури України. Тимчасово її функції були покладені на Міністерство культури і мистецтв України. Поза всякими сумнівами, це було

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 70 – 71.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 754.

³ Указ Президента України «Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 р. № 1573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text> (дата звернення: 04.05.2025).

помилкове рішення, яке в подальшому справило значний вплив на реалізацію державної політики у цій сфері¹.

Отже, починаючи з 1992 р., а саме з утворення Національної комісії, відбувався розвиток і становлення основних засад, якими керувалася наша держава у питаннях реституції. Протягом років діяльності цієї установи було досягнуто певні поставлені нею завдання, які посприяли поверненню з-за кордону українських пам'яток, розробці механізмів для вирішення цього питання, проводилася наукова та інформаційна робота у цій галузі, було налагоджено зв'язки у цьому напрямку як з представниками української діаспори, так і з іншими країнами. Попри це, деякі з завдань все ще залишалися актуальними і після реорганізації Національної комісії, були передані її «наступниці».

1.3. Структура та завдання Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон

Наприкінці ХХ ст. виникає потреба у поглибленні реституційної практики в Україні. Глобальні масштаби проблеми вимагали змін у організації державних установ. У 1999 р. Національну комісію було ліквідовано, а вже у 2000 р. її було реорганізовано у Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Державна служба була утворена згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 221 від 7 лютого 2000 р. «Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон»². Передбачалось, що Державна служба функціонуватиме як урядовий орган державного управління у сфері контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей у складі Міністерства культури і мистецтв. Основні повноваження, завдання та

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 754.

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон» від 07.02.2000 р. № 221.

функції Державної служби контролю були визначені¹ постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. «Про затвердження «Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України»»².

Згідно з пунктом 6 «Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України», призначення на посаду та звільнення голови Державної служби здійснювалось Кабінетом Міністрів України за поданням міністра культури і мистецтв України. Зазначеним документом визначались також і повноваження голови Державної служби, а саме: керівництво діяльністю Державної служби та персональна відповідальність за виконання покладених на неї завдань; призначення на посаду та звільнення з неї керівників структурних підрозділів, а також інших працівників Державної служби; підписання виданих у межах компетенції Державної служби наказів та організація перевірки їх виконання; затвердження положення про структурні підрозділи Державної служби. За погодженням з міністром культури і мистецтв України Державна служба була уповноважена утворювати власні територіальні органи. І тому, у період з 2000 по 2011 рр. функціонувало вісім таких територіальних органів, у складі яких працювали експерти-мистецтвознавці, які здійснювали контроль за переміщенням культурних цінностей в пунктах митного пропуску через державний кордон України. Територіальні відділи контролю діяли у Сімферополі, Одесі, Львові, Києві, Ужгороді, Херсоні, Чернівцях та Дніпропетровську при обласних державних адміністраціях або обласних інспекціях з охорони пам'яток історії та культури. Керівниками Державної служби упродовж 2000 – 2011 рр. були:

- 1) Федорук Олександр Касьянович (Голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1992 – 1999 рр.), Голова Державної служби контролю за

¹ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 12.

² Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України» від 20.06.2000 р. № 983.

переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2000 – 2004 рр.);

2) Корнієнко Владислав Вікторович (Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2004 – 2005 рр., 2007р.);

3) Савчук Юрій Костянтинович (Голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 2008 – 2011 рр.)¹.

В межах своєї компетенції Державна служба брала участь у реалізації державної політики в галузі вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей². Варто зазначити, що до компетенції новоствореного державного органу було передано основні завдання ліквідованої Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей³. Отже, до головних завдань Державної служби належали:

- забезпечення проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення), та при поверненні після тимчасового вивезення;
- розгляду клопотань власників культурних цінностей або уповноважених ними осіб;
- прийняття рішень про можливість вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;
- видачі свідоцтв на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;
- складання переліків культурних цінностей, що вивозяться (тимчасово вивозяться), і встановлення режиму тимчасового вивезення;
- інформування громадськості в Україні та поза її межами про факти втрати або крадіжки культурних цінностей;

¹ Кулініч М. Ю. Архівна українська діяльність Державної служби контролю... С. 13 – 14.

² Там само. С. 13.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 755.

- здійснення необхідних заходів для повернення викрадених культурних цінностей;
- розробки та здійснення заходів, спрямованих на виконання міжнародних зобов'язань України з питань запобігання незаконним вивезенням, ввезенню та поверненню культурних цінностей.

Також Державна служба брала участь у реалізації державної політики у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей; вживала заходів до захисту національних інтересів, пов'язаних із переміщенням культурних цінностей, запобігання втраті культурних надбань, заподіяння шкоди міжнародному престижу України; виконувала відповідно до законодавства контрольно-наглядові функції щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей; разом з відповідними організаціями України та інших держав розробляла та реалізовувала програми і плани скоординованих дій щодо виявлення, обліку та повернення в Україну культурних цінностей; відповідно до міжнародних договорів України виконувала дії, пов'язані з втраченими або переміщеними з її території під час Другої світової війни культурними цінностями; брала участь у роботі міжнародних організацій, конференцій, нарад з питань повернення культурних цінностей, запобігання їх незаконному переміщенню; готувала пропозиції про укладання міжнародних договорів України з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей і подавала їх до Мінкультури; налагоджувала контакти з українською діаспорою з метою пошуку культурних цінностей, створювала умови для повернення їх в Україну; організовувала роботу, пов'язану з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, сприяла вирішенню питань про їх повернення відповідно до Конституції та законодавства України¹; співпрацювала з провідними вітчизняними та закордонними вченими та залучала останніх у разі необхідності до своїх

¹ Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні... С. 12 – 13.

проектів; виконувала опис і введення до наукового обігу інформації про зниклі твори і цілі колекції, видавала такі реєстри у вигляді окремих каталогів тощо¹.

Державна служба, здійснюючи політику в галузі переміщення через кордон та повернення в Україну культурних цінностей, розгорнула свою діяльність в семи напрямках. Першим напрямом була розробка нормативно-правової бази у сфері контролю за вивезенням та ввезенням культурних цінностей в Україну². За участі співробітників Державної служби у 2003 р. було підготовлено «Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей»³, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343. Даний документ регламентував, що право проведення експертизи надається лише установам, державним закладам культури, іншим організаціям наказом Мінкультури, виключивши можливість її проведення комерційними організаціями, що не мають колекцій аналогів творів⁴. Також колективом Державної служби був розроблений проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (2009 р.). До цього спонукала відсутність чіткого правового механізму реалізації державної політики у цьому питанні та актуальність адаптації української законодавчої бази до міжнародної практики, зокрема до правових норм країн-членів ЄС⁵. Так, Державна служба вивчала законодавчу базу інших країн з цього питання. У цій роботі її суттєво підтримувало Міністерство закордонних справ України, яке за допомогою своїх дипломатичних представництв за кордоном мало змогу швидко й професійно здійснювати переклад потрібного законодавчого документа⁶. Формування територіальних органів та створення мережі Державної служби було наступним

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 72.

² Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 15.

³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» від 26.08.2003 р. № 1343.

⁴ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 86.

⁵ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 15.

⁶ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 74.

пунктом реалізації цієї державної програми. Третій напрям – боротьба із контрабандою культурних цінностей, яка була спрямована на координування діяльності Державної служби з митними та правоохоронними органами України та на збільшення ефективності міжнародного співробітництва з прикордонними до України країнами¹. Задля пошуку та повернення культурних цінностей Державна служба неодноразово співпрацювала з різними митними і державними органами, в тому числі і зі структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ України (Національне центральне бюро Інтерполу в Україні, Департамент карного розшуку), між якими та Державною службою відбувався взаємообмін інформацією про оголошені в національний та міжнародний розшук культурні цінності. Оновлена інформація з бази даних про викрадені культурні цінності з державних музеїв, бібліотек, приватних колекцій, щомісяця надходила до Державної служби, на підставі спільного наказу Міністерства культури і мистецтв та Міністерства внутрішніх справ. У разі потреби відомості Інтерполу про культурні цінності, які знаходилися у міжнародному розшуку, у найкоротший строк надсилалися Державною службою до Державної митної служби України². Однією з ключових складових забезпечення виконання пошуку викрадених і інших пам'яток було визначено створення та ведення реєстрів втрачених і переміщених культурних цінностей. У цьому зв'язку Державною службою, спільно з музеями та бібліотеками України було розроблено паспорт на культурну цінність. Водночас, була розроблена та введена в дію інформаційно-пошукова система «Культурні цінності, втрачені Україною під час та внаслідок Другої світової війни. Музеї», банк даних якої поповнювався на підставі інформації про втрачені пам'ятки, що надходила від управлінь культури обласних державних адміністрацій, Міністерства культури Автономної Республіки Крим, міських державних

¹ Кулініч М. Ю. Архівна українська діяльність Державної служби контролю... С. 14.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 126.

адміністрацій Києва та Севастополя¹. Окрім даної пошукової діяльності, у межах цього напрямку, Державна служба також ініціювала проведення щорічних засідань «круглого столу» з питань посилення боротьби з контрабандою культурних цінностей за участю представників Держприкордонслужби, митних та правоохоронних органів, мистецтвознавців та вчених. Засідання відбувались щороку – з 2004 по 2008 р.². До прикладу можна привести Міжнародну міжвідомчу конференцію з питань запобігання контрабанді культурних цінностей (14 – 16 жовтня 2008 р., м. Одеса), організовану Державною службою. У цьому міжнародному форумі взяли участь представники державних структур з охорони культурної спадщини, митних і правоохоронних органів з 11 країн світу (Білорусі, Грузії, Литви, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Туреччини, Угорщини, України)³. Видавнича діяльність, зокрема робота над створенням та виданням «Каталогу культурних цінностей, викрадених із державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999 – 2009)», а також публікація звітів Державної служби⁴, як, наприклад, випуск щорічників «Повернуто в Україну», де друкувалися списки повернутих в Україну культурних цінностей⁵, стали четвертим напрямом роботи. Не менш важливим аспектом діяльності даного органу було організаційне та матеріально-технічне забезпечення роботи експертної групи, утвореної при Міжвідомчій раді з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Міжвідомча рада була тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, утвореним з метою підготовки пропозицій стосовно формування і реалізації державної політики щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Головою Міжвідомчої ради був міністр культури і мистецтв України,

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 130.

² Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 14.

³ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 126.

⁴ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 14.

⁵ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 137.

заступником голови – заступник міністра культури і мистецтв України. Особливу увагу Державна служба контролю зосереджувала на міжнародному співробітництві, яке передусім полягало в організації засідань міжурядових комісій: україно-польської та україно-німецької. Так, міжнародний форум «Україна–Польща» відбувся тричі у 2001, 2008 та 2010 рр., а представники української та німецької сторін провели зустрічі у форматі засідань міжнародної комісії у 2003, 2004, 2008 та 2010 рр. та «круглого столу» у 2008 р., що були присвячені культурним цінностям, переміщенням під час та внаслідок Другої світової війни. В рамках міжурядової співпраці у листопаді 2000 р. у Москві відбулась науково-практична конференція з питань співробітництва Росії з державами-учасниками СНД у боротьбі з незаконним обігом культурних цінностей, і тільки у 2010 р. відбулось українсько-російське засідання «Україна–Росія: переміщення культурних цінностей (події, факти, коментарі)». Слід зазначити, що Державна служба взяла участь у засіданні редакційної комісії ЮНЕСКО з підготовки проєкту Конвенції про захист різноманітності культурного змісту та форм художнього самовираження (Франція, 2004 р.), а також в італійсько-українському круглому столі «Повернення та збереження культурних цінностей: досвід Італії й України»¹, який відбувся 28 січня 2009 р. у приміщенні Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (м. Київ). Ініціатором заходу був Італійський інститут культури в Україні на чолі з директором – професором Нікола Франко Баллоні. У ході роботи цього Круглого столу були висвітлені основні напрямки державної політики щодо повернення культурних цінностей як в Італії, так і в Україні, представлені результати спільних українсько-італійських проєктів у цьому напрямку, зокрема транснаціональної номінації генуезьких фортифікаційних споруд у Середземномор'ї та Причорномор'ї до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, реставрації мозаїк Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» та ін. Директор ЦДАЗУ Ю. Я. Кулініч виступив з доповіддю, у якій проінформував учасників круглого столу про створення нового архіву в Україні

¹ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 14 – 15.

та його завдання щодо повернення в Україну документальної спадщини українського народу, створення єдиного банку даних про перебування архівної україніки в державних, інституційних та приватних архівах іноземних держав (Додаток 3). Учасники круглого столу були ознайомлені з досвідом Італії у поверненні культурного надбання, зокрема з масштабним італійським проектом «Nostoi. Віднайдені шедеври»¹. Пріоритетним, сьомим, напрямом була діяльність Державної служби щодо повернення в Україну культурних цінностей. З огляду на це співробітниками Державної служби усі культурні цінності було запропоновано умовно поділити на наступні категорії:

- 1) культурні цінності, вивезені з України внаслідок Другої світової війни;
- 2) культурні цінності української діаспори;
- 3) культурні цінності, які на законних підставах зберігаються у музеях, бібліотеках, архівах інших держав;
- 4) культурні цінності, викрадені і незаконно вивезені за теперішнього часу.

Складовими елементами усіх чотирьох категорій культурних цінностей є архівні матеріали, які становлять великий комплекс національної спадщини. За сприяння Державної служби упродовж 2000 – 2011 рр. було передано в Україну близько 150 тис. одиниць архівних матеріалів (архівних документів, друкованих видань, книг, фотознімків, аудіозаписів тощо). Процес повернення та передачі архівних колекцій за кількісними показниками найінтенсивніше відбувався у 2002, 2004 та 2008 рр. Переважну більшість архівних матеріалів, що надійшли на постійне зберігання до державних установ України, становлять колекції особового походження, фондоутворювачами яких є відомі науковці та культурні діячі. Крім того, серед переданих в Україну за допомогою Державної служби архівних колекцій були й документи офіційного походження, архівні зібрання установ та організацій, зокрема з архіву та бібліотеки Українського вільного університету в Мюнхені та «Особливого архіву» місії УПА за кордоном. Окреме місце у цьому переліку посідають фотодокументи

¹ Італійсько-український Круглий стіл «Повернення та збереження культурних цінностей: досвід Італії й України» // Прес-реліз Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 2008. URL: https://old.archives.gov.ua/News/pr_2009-01-30.php (дата звернення: 10.09.24).

Центрального кінофотофоноархіву України, які були вивезені під час Другої світової війни і повернені у 2008 р. Федеральним архівом Німеччини (234 од.). Хронологічні рамки переважної більшості архівних документів – кінець XIX – XX століття, що обумовлюється роками життя та діяльності представників української еміграції, а також періодами існування вищезгаданих установ та організацій¹.

У 2010 р., з ініціативи Державної служби, була створена інформаційно-пошукова система «Культурні цінності України», розроблений відповідний програмний продукт, закуплене й установлене необхідне технічне устаткування. У цю систему увійшов портал з 8 реєстрів культурних цінностей, які мали наступні назви:

1. «Реєстр культурних цінностей, втрачених під час і внаслідок Другої світової війни. (Музеї)»;
2. «Реєстр культурних цінностей, втрачених під час і внаслідок Другої світової війни. (Бібліотеки)»;
3. «Реєстр культурних цінностей, повернутих в Україну»;
4. «Реєстр культурних цінностей, які пов'язані з історією українського народу й перебувають за межами України»;
5. «Реєстр культурних цінностей, які перебувають у національному розшуку»;
6. «Реєстр культурних цінностей, які перебувають у розшуку за запитами інших держав»;
7. «Реєстр конфіскованих культурних цінностей»;
8. «Реєстр культурних цінностей, на які видане свідоцтво на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей з території України»².

Але, на жаль, наступний етап цього проєкту не судилося впровадити, як і здійснити проєкти із розміщення в мережі інтернет інформації про втрати

¹ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 15 – 16.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 136 – 137.

(близько 10 тис. од.) культурних цінностей¹. Бо вже у 2011 р. на виконання Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»² Кабінет Міністрів України приймає постанову, якою було ліквідовано Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Після ліквідації Державної служби, функції контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей були покладені на Міністерство культури України.

Підсумовуючи результати діяльності Державної служби, можна зазначити, що нею була проведена масштабна робота з пошуку, виявлення, вивчення та повернення в Україну національної культурної спадщини³. Протягом 2000 – 2009 рр. за сприяння Державної служби вдалося повернути із-за кордону понад 500 тис. документів, книжок, творів мистецтва, предметів з археологічних колекцій⁴. Їх було розподілено по 145 державних та муніципальних музеях, 19 історико-культурних заповідниках, 30 бібліотеках та 9 архівних закладах⁵. Також важливою була законодавча та наукова активність співробітників Державної служби контролю, видання «Каталогу культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999 – 2009)», сприяння роботі митних та правоохоронних органів у боротьбі з контрабандою, міжнародне співробітництво України з пострадянськими країнами, Західної Європи та Америки⁶.

Отже, вперше питання реституції в Україні гостро постало на початку ХХ ст. після Першої світової війни і стало органічною частиною національного піднесення, яке охопило українське суспільство⁷. Але на жаль, Українська революція 1917 – 1921 рр. зазнала драматичної поразки. Україна знову увійшла

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 130.

² Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010. р. № 1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text> (дата звернення: 13.09.2024).

³ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 17.

⁴ Луканська Г. Покажуть офорти Шевченка і фрески Михайлівського Золотоверхого // Голос України. 2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/148089> (дата звернення: 10.09.2024).

⁵ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 780.

⁶ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 17.

⁷ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 218.

в період відсутності власної державності, що позначилося на долі її національних культурних надбань¹. Незважаючи на це, протягом 1920 – 1930-х рр., завдяки зусиллям українських наукових та культурних діячів, вирішення проблем реституції стало офіційною позицією українського уряду, що супроводжувалося поверненням культурних пам'яток до України². На жаль, невдовзі після цього, розпочалася Друга світова війна, наслідки якої для української культурної спадщини стали катастрофічними. В результаті війни, більшість з них опинилися в усіх куточках світу, за межами України, і навіть після здобуття незалежності, наша держава продовжує роботи із повернення втрачених під час війни реліквій. Починаючи з кінця XX ст. і починаючи XXI ст. в Україні склався певний досвід з реституції культурних цінностей, були створені спеціальні організації та розроблена законодавча база, що допомогло повернути не малу кількість культурних пам'яток і вирішувати низку проблем, з якими нашої країні у цій галузі довелося зіштовхнутися³.

¹ Там само. С. 263.

² Там само. С. 319.

³ Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст... С. 224.

Розділ 2.

Проблеми реституції та виклики для України на сучасному етапі

Після здобуття Україною незалежності наша держава зіштовхнулася з низкою проблем та викликів у розв'язанні питань реституції. Окрім проблеми повернення та пошуку втрачених культурних цінностей, достовірності інформації щодо їх місцезнаходження, актуалізувалася і низка інших, взаємопов'язаних проблем¹. Такими проблемами є збереження та охорона культурних цінностей², контрабанда, викрадення і незаконні археологічні розкопки з метою їхнього продажу за кордоном, окупація частини території України та інші проблеми³. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон та Міністерство культури України мали успіхи і досягнення у вирішенні питань і проблем в галузі реституції культурних цінностей.

2.1. Завдання та діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей після свого створення зіштовхнулася з низкою проблем. Але перед тим як перейти до основних проблем і досягнень, з якими довелося зіштовхнутися Національній комісії, її працівникам та нашій державі у період з 1992 по 1999 рр., важливим у вирішенні реституційних питань стало прийняття низки правових документів, які торкалися даної проблеми. Наприклад, Конституція

¹ Смелянова Т. З Історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, вивезених у роки Другої Світової війни // Архіви України. 2009. № 1 – 2. С. 245.

² Солошенко В. В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44 (2). С. 140.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 765.

України, а саме її 54 стаття, згідно положень якої «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами»¹. Хоча це досягнення прямо не стосується діяльності Національної комісії, все ж воно відображає політику нашої держави і важливість для неї, в ті роки, вирішення питань повернення культурних цінностей. Наступним таким правовим документом став Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»², ухвалений у 1999 р. Він посприяв створенню власних важелів захисту національних інтересів у збереженні історико-культурного надбання³. Але все ж, на жаль, багатьох проблем у питанні реституції не вдалося уникнути, зокрема через те, що даний закон не був ухвалений раніше.

Національна комісія під час своєї діяльності зіштовхнулася з різними проблемами, деякі з яких призводили до втрат культурних цінностей. Однією з таких проблем стала крадіжка пам'яток культури з експозицій та фондів державних музеїв, архівів та бібліотек України, культових споруд та приватних колекцій. Статистичні дані правоохоронних органів засвідчують невпинне зростання крадіжок культурних цінностей за роки незалежності України. Так, у 1992 – 1993 рр. було зафіксовано 136 фактів викрадення предметів старовини і мистецтва (790 пам'яток), у 1994 р. – 356 (1595 пам'яток), у 1995 р. – 215 (1616 предметів). Особливий суспільний резонанс викликали зухвалі крадіжки визначних мистецьких та історичних цінностей з музеїв України. Наприклад, у червні 1992 р. з Переяслав-Хмельницького історичного музею було викрадено булаву та шаблю гетьмана Богдана Хмельницького та ще дві булави XVII – XVIII ст. У 1996 р. з Чернігівського художнього музею викрали «Натюрморт» 1657 р. роботи Т. Сміта, а у травні 1997 р. з нього ж були викрадені одразу 11

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.05.2025).

² Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 48. ст. 405.

³ Татіївська І. До питання про взаємодію державних органів влади... С. 323.

творів мистецтва. Викрадення культурних цінностей продовжилося і в наступні роки, завдаючи українській культурній спадщині великих моральних і матеріальних збитків. Лише незначна частина викрадених цінностей була знайдена і повернута до музейних, архівних та бібліотечних установ України. Окрім викрадення культурних цінностей у ті роки мали місце і такі проблеми як контрабанда та нелегальні археологічні розкопки. Так, у 1991 – 1992 рр. лише на Чопському та Вадул-Сирецькому митних постах було виявлено і конфісковано близько 1500 предметів старовини і мистецтва, які намагалися вивезти з України. Певне уявлення про обсяги контрабанди культурних цінностей дають дані про розподіл до музеїв та бібліотек України, релігійних громад конфіскованих українськими митниками предметів культури за 1992 – 1999 рр., які складають понад 14600 од. цінностей¹. На діяльність Національної комісії істотно впливало і її фінансування. Хоча в ті роки питання реституції культурних цінностей посідало важливе місце у державній політиці України, все ж проблема недостатнього фінансування мала місце. Через цю проблему Національна комісія мала обмеження, які не дозволяли їй залучати до розшуку пам'яток історико-культурної та мистецької спадщини України, підготовки наукових висновків та правових обґрунтувань достатню кількість провідних наукових установ. Відсутність коштів на відрядження до зарубіжних архівів і бібліотек стримувала можливості виявити, копіювати та науково опрацьовувати архівні документи, перекладати іноземні джерела, що свідчать про вивезення та розграбування культурної спадщини України. Усе це серйозно гальмувало темпи розробки реституційної проблематики². Так, наприклад, у березні 1993 р. в Будапешті відбувся регіональний семінар країн Центральної та Східної Європи з питань повернення та реституції культурних цінностей, що проводився під егідою ЮНЕСКО, у якому брала участь Національна комісія. Готувати доповідь від України було доручено С. Коту. Проте коштів на його

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 765 – 768.

² Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 282.

поїздки на семінар не знайшлося, тож представити її було доручено співробітниці Міністерства культури України І. Куроленко¹.

Хотілося би зазначити, що деякі проблеми, з якими зіштовхувалася Національна комісія, і, в подальшому, її наступники, були взаємопов'язані з успіхами, так як могли впливати з них. Такими успіхами в ці роки стало підписання двосторонніх домовленостей між Україною та Нідерландами, Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Росією і іншими країнами щодо реституції культурних цінностей. Підписання даних домовленостей і створення міжурядових комісій сприяло підвищенню міжнародного статусу України, забезпечувало її долучення до світових тенденцій ведення конструктивних діалогів з різного роду питань та підтримання довготривалого партнерства, в тому числі і в питаннях повернення культурних цінностей². 12 – 13 липня 1993 р. у Києві відбулися переговори між представниками німецького й українського урядів і був підписаний двосторонній протокол про співробітництво у виявленні й поверненні втрачених культурних цінностей. Тоді ж було утворено українсько-німецьку комісію з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей³. Двосторонню угоду про співробітництво у справі повернення культурних цінностей між Україною та Польщею було підписано у червні 1996 р.⁴. Двосторонні домовленості між Україною та Нідерландами були підписані під час першої українсько-нідерландської зустрічі в 1998 р., де обидві сторони висловили обопільну зацікавленість у налагодженні діалогу у питаннях повернення культурних цінностей, втрачених під час та внаслідок Другої світової війни⁵. Хоча підписання таких домовленостей і створення комісій є успіхом, все ж за цим успіхом виникала низка складнощів. У 1996 – 1997 рр. польська сторона, після початку роботи спільної українсько-польської комісії, подала офіційні претензії на передання їй

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 776.

² Сverdlik Z. M. Повернення культурних цінностей України: довгий шлях додому // АРТ-простір: науковий журнал. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024. Вип. 1 (4). С. 324.

³ Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна – Німеччина) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 42. С. 224.

⁴ Сverdlik Z. M. Повернення культурних цінностей України: довгий шлях додому... С. 327.

⁵ Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів... С. 25.

значної кількості музейних та бібліотечних зібрань Львова. Співробітник інституту історії НАН України С. Кот у березні 1998 р. опрацював «Загальні висновки щодо подання реституційних претензій Польської Сторони на колекції та збірки українських музеїв в рамках роботи українсько-польської Міжурядової комісії в справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» та «Висновки по окремих збірках та пам'ятках, щодо яких заявлені претензії польської сторони в рамках роботи спільної міжурядової комісії». У документах були проаналізовані походження та доля цих музейних колекцій, детально обґрунтовувалася позиція України щодо того, що вони не можуть бути предметом розгляду спільною комісією під кутом реституції втрачених в роки війни культурних цінностей. Ці висновки були передані до Національної комісії і згодом офіційно надані польській стороні під час чергового засідання українсько-польської комісії як відповідь України¹. Складними у полі реституції були стосунки України з Росією, на території якої опинилося багато наших культурних цінностей. Розпад СРСР і проголошення незалежності України висунули на порядок денний питання їх повернення з території Росії. До того ж, дане питання відігравало головну роль у двосторонніх відносинах між країнами, що відобразилося у постанові Верховної Ради України від 19 вересня 1997 р. «Про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР»². У числі ключових вимог до Росії, від виконання яких залежала ратифікація угоди Верховною Радою України, була вимога підписання Росією окремого договору про повернення цінностей. Дана угода не ратифікована Україною дотепер. Основні складнощі у вирішенні даного питання з Росією полягали в тому, що російською стороною відкидалися і критикувалися угоди,

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 785 – 786.

² Постанова Верховної Ради України «Про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР» // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 16. ст. 121.

які стосувалися співробітництва з питання обміну культурними цінностями¹. Це проявлялося ще під час підписання 14 лютого 1992 р. главами держав СНД на Мінській нараді угоди «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження»², яка була ухвалена із урахуванням міжнародних норм. Тоді в органах масової інформації та парламенті Російської Федерації розгорнулася кампанія за відміну угоди, яка супроводжувалася перекрученням її сенсу та мети. Цю кампанію підтримали вчені й діячі російської культури, які ігнорували пріоритетні питання власності й володіння за міжнародним правом, переважно відстоюючи за традицією гарантії доступності і збереження культурних цінностей³. У результаті, вже наприкінці лютого 1992 р., Верховна Рада Російської Федерації виступила проти ухваленого документа й призупинила його дію. Ця угода так і не була реалізована повною мірою, хоча продовжує зберігати свій правовий статус. Така позиція російських діячів культури та органів вищої державної влади Російської Федерації щодо питань реституції культурних цінностей викликала різку критику з боку української наукової та культурної громадськості. В українській пресі з'явилися численні публікації про вивезення українських культурних цінностей до Росії з вимогами щодо їх повернення в Україну. На такому тлі досить складно проходив також процес організації двостороннього україно-російського діалогу у цій сфері. Тому перед Національною комісією постало завдання налагодити співпрацю між Україною та Росією в цій ділянці. Вже в 1993 р. був розроблений детальний «План підготовки до переговорів з Російською Федерацією з питань реституції культурних цінностей». Ним передбачалася підготовка відповідних звернень щодо взаємного співробітництва з даного питання до Верховної Ради РФ, до уряду РФ, а також до російської Державної комісії з питань реституції, внесення пропозицій щодо

¹ Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991 – 2015 років) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 161 – 162.

² Угода «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження» від 14.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_064#Text (дата звернення: 04.05.2025).

³ Акуленко В. І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць. 2009. Вип. 15. С. 6 – 8.

створення двосторонньої міждержавної комісії¹. Восени 1993 р. українськими та російськими експертами був підготовлений проєкт протоколу про співробітництво між Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державною комісією Російської Федерації по реституції культурних цінностей, який пройшов апробацію в договірно-правових відділах міністерств закордонних справ обох країн. Однак, російська сторона, не заперечуючи його зміст по суті, почала відкладати підписання підготовленого протоколу, мотивуючи це проблемами у розробці відповідного російського законодавства. В подальшому українська сторона не полишала спроби оформити міждержавними документами міжвідомчі стосунки, неодноразово звертаючись з відповідними пропозиціями до керівництва Міністерства культури Росії². Та все ж питання двостороннього українсько-російського співробітництва з даних питань знайшли своє відображення в угоді «Про культурне співробітництво між Міністерством культури України та Міністерством культури Російської Федерації»³ від 26 березня 1994 р. Згідно цієї угоди, передбачалося, що сторони отримають повну інформацію про історико-культурні цінності, що знаходяться в державних збірках, сприятимуть попередженню незаконному вивезенню і взаємному поверненню незаконно вивезених культурних цінностей, зобов'язалися створити двосторонню комісію і також координувати позицію сторін щодо третіх країн⁴. Іншим таким документом стала угода «Про співробітництво в галузі культури, науки і освіти»⁵. Щоправда Україна зіштовхнулася з труднощами, так як російська сторона виступала проти включення до угоди положень про співпрацю у поверненні втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, які опинилися на території іншої сторони. Та все ж за наполяганням України дані

¹ Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах... С. 163 – 164.

² Там само. С. 166.

³ Угода «Про культурне співробітництво між Міністерством культури України та Міністерством культури Російської Федерації»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_335#Text (дата звернення 04.05.2025).

⁴ Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах... С. 167.

⁵ Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації «Про співробітництво в галузі культури, науки і освіти»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_063#Text (дата звернення 04.05.2025).

положення були включені, хоча парафування документа російською стороною майже протягом року відкладалося. Враховуючи позицію Росії та з огляду на проблеми в налагодженні практичної українсько-російської співпраці в сфері повернення та реституції культурних цінностей, у 1997 р. була розроблена та затверджена Міжвідомчою нарадою з питань повернення культурних цінностей «Концепція підготовки та проведення двосторонніх переговорів між Україною та Російською Федерацією з питань повернення та реституції культурних цінностей»¹. Однак, незважаючи на ці факти і досягнуті в середині 1990-х рр. юридично оформлені угоди про співробітництво в сфері виявлення і повернення втрачених в результаті війни культурних цінностей, питання про інвентаризацію фондів російських музеїв на предмет ідентифікації втрачених внаслідок Другої світової війни українських культурних цінностей дотепер залишається невирішеним. Українська сторона практично не має жодних конкретних даних про те, які предмети культури, переміщені в роки війни, й у яких сучасних установах можуть знаходитися на території Росії. Практично не розглядалися питання й щодо інших категорій втрачених культурних цінностей, які Україна вважає такими, що, згідно з нормами міжнародного права, були незаконно переміщені з її території. Єдиним виключенням з цієї тенденції є розпочаті в грудні 1998 р. між Україною і Росією офіційні переговори щодо мозаїк і фресок XII ст. з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що виявилися на території Росії. Вперше матеріали щодо перебування мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору на території Росії були оприлюднені в листопаді 1997 р. на шпальтах газети «Столиця». На підставі публікації, 13 лютого 1998 р. тодішні міністр культури і мистецтв України Д. Остапенко та голова Національної комісії О. Федорук офіційно звернулися до прем'єр-міністра України з проханням порушити питання перед урядом РФ щодо повернення цінностей з Михайлівського Золотоверхого собору. Водночас, групою науковців на громадських засадах була проведена велика дослідницька

¹ Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах... С. 167 – 168.

робота по підготовці під егідою Інституту історії України НАН України інформаційно-аналітичних матеріалів «Про повернення в Україну предметів мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебувають в музеях Російської Федерації». Фактично, це було вперше виконане в Україні науково-документальне та правове обґрунтування вимог української сторони, оформлене на підставі міжнародно-правових норм. Через тодішнього віцепрем'єр-міністра України академіка В. Смолія документ був офіційно переданий українському уряду для здійснення реституції реліквій. На підставі даних матеріалів за дорученнями президента України Л. Кучми та президента РФ Б. Єльцина на офіційному урядовому рівні була створена двостороння українсько-російська комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Росії. Офіційні двосторонні переговори українських та російських експертів по вирішенню даної проблеми розпочалися 10 грудня 1998 р. (Додаток 4). Найбільші складності в роботі спільної експертної групи були пов'язані з ідентифікацією кожного окремого предмета щодо даних архівних документів і необхідністю для української сторони доводити, що поява в російських музеях заявлених у реституційних вимогах об'єктів пов'язана саме з подіями війни. Українським експертам вдалося повністю підтвердити наведені дані відносно 11 фресок, які знаходилися в Державному Ермітажі. Їх висновки офіційно визнали і учасники експертної комісії від Росії. Протягом 2001 – 2004 рр. дані фрески були повернуті до України (Додаток 5)¹. Незважаючи на підписання двосторонніх домовленостей і створення Міжурядових комісій, з ініціативи України відбувалися односторонні передачі цінностей, які, в певній мірі, також були проблематичними. Попри статус постраждалої сторони під час Другої світової війни, Україна неодноразово здійснювала такі передачі Німеччині. Перша така передача між Україною та Німеччиною відбулася ще в травні 1993 р., до підписання між ними двосторонньої угоди. Україною тоді було передано 32 од.

¹ Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах... С. 170 – 173.

історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Йогана Вольфганга Гете. Причиною цієї добровільної передачі цінностей тоді було прагнення України заявити про себе як про самостійний чинник, як у міжнародних, так і у реституційних процесах, внаслідок чого між Україною та Німеччиною майже одразу було підписано двосторонню угоду¹. Варто зазначити, що ст. 16 цієї двосторонньої угоди суперечить національним інтересам України, так як формально урівняла права й обов'язки обох сторін у реституційному процесі, не визначила предмет повернення, не врахувала те, що Україна під час війни зазнала агресії з боку нацистської Німеччини і тотального пограбування культурних цінностей, а тому потребує за міжнародним правом відповідної компенсації². В наступні роки відбувалися й інші односторонні передачі, зокрема в 1996 р. альбомів гравюр XVIII ст. Дрезденської картинної галереї³. Але не дивлячись на ці акти односторонньої передачі, все ж, з Німеччини до України поверталися втрачені цінності, як, наприклад колекція експонатів колишнього Херсонського історико-археологічного музею і багато інших⁴. Але проведення таких односторонніх передач цінностей офіційними особами України з політичних мотивів створили небажаний неправовий прецедент. Незважаючи на те, що Закон України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» визначив правовий статус культурних цінностей, переміщених на територію України внаслідок Другої світової війни як часткову компенсацію за заподіяні окупантами збитки, подібні акції без ратифікації Верховною Радою України міжнародних угод продовжувалися і в наступні роки⁵.

Важливим досягненням стало впровадження різноманітних державних програм, таких як «Повернуті імена» (1996 р.), «Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення» (1990 – 2005 рр.) та інших, які реалізовувалися під егідою Міністерства культури та, спочатку, Національною комісією і потім її

¹ Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна - Німеччина)... С.223 – 224.

² Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 292.

³ Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів... С. 26.

⁴ Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна - Німеччина)... С.224 – 225.

⁵ Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція»... С. 292.

наступницею Державною службою. Вищеназваними програмами передбачалися такі заходи як:

- проведення науково-практичних заходів;
- проведення художніх виставок та вечорів пам'яті;
- видання матеріалів конференцій та книжок;
- встановлення погрудних пам'ятників та відкриття меморіальних музеїв;
- створення науково-популярних фільмів¹;
- здійснення дипломатично-розшукових робіт з мистецькими представництвами інших країн² і тощо.

Також у межах цих програм до наукового і культурного обігу України вводилися поверненні цінності та нові імена, як наприклад ім'я відомої керамістки та килимарниці Іванни Нижник-Винників. З 1946 р. вона мешкала у Франції, де створила колекцію фігуративних килимів-аплікацій з текстилю в стилі постімпресіонізму та експресіонізму. Національною комісією в 1995 р. було повернено культурну спадщину І. Нижник-Винників, а також, у рамках програми «Повернуті імена», було перевезено урну з її прахом з метою перепоховання у Львові біля рідної сестри Стефанії Бойко. За заповітом художниці, найбільшу частину її творчого доробку було передано на постійне зберігання до Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького: кераміки – 14 од. зб. (Додаток 6), килимів-гобеленів – 7 од. зб. (Додаток 7), ляльок – 100 од. зб., живопису – 112 од. зб., графіки – 95 од. зб. Також згідно з актом передачі культурних цінностей від 20 квітня 1995 р. № 38 один килим-гобелен І. Нижник-Винників був переданий до Національного музею українського народного декоративного мистецтва³. Програма «Повернуті імена» також була орієнтована на спадщину репресованих діячів мистецтва і культури. Співробітниками Комісії розшукувалися родичі репресованих у

¹ Татіївська І. П. Роль Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у збереженні творів декоративного мистецтва та трансформації традицій у царині етнодизайну // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 2. С. 111.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 78.

³ Татіївська І. П. Роль Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей... С. 111.

період СРСР митців, налагоджувалися з ними зв'язки, проводилося вивчення, обліковування та інвентаризація їхніх архівів й колекцій, здійснювалися науково-аналітичні і виставкові роботи, відновлювалася честь і гідність багатьох незаслужено забутих імен видатних українців з творчої інтелігенції¹. Щодо програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення», то її метою було об'єднання зусиль державних органів та установ, громадських організацій, фондів, наукових інституцій для пошуку, виявлення, вивчення і повернення культурних цінностей в Україну, встановлення масштабів їхніх втрат, удосконалення законодавства України у цьому напрямку, сприяння складанню реєстрів втрачених цінностей тощо. До роботи були залучені Міністерство культури АР Крим та обласні управління культури, державні архіви, науково-дослідні інститути, посольства та представництва України за кордоном². За результатами роботи цієї програми в Україну було повернено низку ікон, стародруків, стародавніх фресок, творів декоративно-прикладного й образотворчого мистецтва з інших країн³. Досягненням в діяльності Національної комісії також можна вважати проведення різних наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів та інших заходів, на яких обговорювалися і опрацьовувалися актуальні проблеми в питаннях реституції в Україні. Такими заходами були «Культурні цінності, переміщені під час війни – культурна спадщина Другої світової війни: документація. Пошук втраченого» (1993 р.), «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час другої світової війни» (1994 р.), «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика» (1996 р.)⁴ і багато інших. Важливість проведення даних заходів полягала не тільки в публічному обговоренні актуальних проблем реституції та захисту культурних цінностей, а й в їхній просвітницькій діяльності, метою якої було зацікавити та ознайомити

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 8.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 777 – 778.

³ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 79.

⁴ Свердлик З. М. Повернення культурних цінностей України: довгий шлях додому... С. 330.

багатьох громадян України з важливістю повернення втрачених пам'яток історії та культури, інформування населення стосовно проведених у даному напрямку робіт і їх результатів. Загалом, варто зазначити, що проведення таких заходів і введення різноманітних культурних програм, як вже згадані «Повернуті імена» та «Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення», в певній мірі, допомагали запобігати і вирішувати такі проблеми як викрадення і контрабанда культурних цінностей. В межах цих заходів і програм проводилася не тільки пошукова, дослідницька і просвітницька роботи, а й також розглядалися актуальні проблеми збереження і захисту пам'яток, в тому числі викрадення і контрабанда, розглядалися пропозиції щодо удосконалення законодавства України і інших правових норм, які стосувалися вирішення окреслених проблем.

Отже, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей за роки своєї діяльності зіштовхнулася з різними труднощами, деякі з яких залишаються актуальними і нині. Але попри це результати її роботи є вражаючими, так як тільки з її утворенням в Україні стала формуватися державна політика щодо реституції культурних цінностей і за період її роботи було здійснено низку важливих акцій, котрі обумовили повернення культурних цінностей, а також проведення ряду міжнародних заходів, спрямованих на вироблення відповідних нормативних актів¹.

2.2. Проблеми з якими зіткнулася Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей

Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України після свого створення успадкувала від Національної комісії не тільки обов'язки та повноваження, а й різні проблеми, в тому числі вже згадані крадіжки культурних цінностей, контрабанду, недостатнє

¹ Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей... С. 282 – 283.

фінансування та труднощі у відносинах з іншими державами в питаннях реституції. Увага держави залишалася прикутою до питань реституції, що відображалось як у прийнятті, наприклад, наказу «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України»¹, так і мало своє відображення в окремих статтях таких правових норм як Митний кодекс України і Кримінальний кодекс України. Також в обов'язки працівників Державної служби, як вже згадувалося, входила розробка нормативно-правової бази у сфері контролю за вивезенням та ввезенням культурних цінностей в Україну². Наприклад, ними було підготовлено «Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей»³, від 26 серпня 2003 р., і також, у 2009 р. був розроблений проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»».

Дані правові документи відігравали важливу роль у діяльності Державної служби, так як допомагали їй вирішувати різні труднощі, які виникали, як, наприклад, контрабанда культурних цінностей, яка лишалася актуальною проблемою. Найбільш поширеними предметами контрабанди культурних цінностей зазвичай є предмети нумізматики, рукописи, книги, художні побутові прилади, музичні інструменти, твори декоративно-прикладного мистецтва і унікальні вироби з коштовних та інших металів⁴. Державна служба активно співпрацювала з митними та правоохоронними органами у питанні боротьби з незаконним обігом культурних цінностей. Зокрема, вона здійснювала пильний контроль за порядком та підставами для видачі дозвільних документів на

¹ Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» від 22.04.2002 р. № 258. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-02#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

² Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю... С. 15.

³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» від 26.08.2003 р. № 1343.

⁴ Фурман Я. В. Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей: дисс. ... канд. іст. наук. Київ, 2009. С. 17.

вивезення культурних цінностей за межі України¹ згідно закону «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». У разі прийняття Державною службою рішення про можливість тимчасового вивезення культурних цінностей їх власнику видавалося відповідне свідоцтво, яке було дійсне упродовж шести місяців від дати його видачі. Свідоцтво на право тимчасового вивезення культурних цінностей було підставою для пропуску зазначених у ньому предметів за межі митної території України. Вивезення культурних цінностей без цього свідоцтва заборонялося. Хоча при цьому траплялися спроби перемістити культурні цінності за межі митного кордону держави під сумнівним свідоцтвом. Так, співробітниками Київської регіональної митниці у громадянина США була вилучена колекція з 400 ікон, на яку він мав висновок одного з музеїв Києва про те, що вказані культові предмети не становлять цінності. Орієнтовна вартість ікон становила 285 тис. доларів США². Державна служба здійснювала контроль над об'єктивністю підготовлених експертних висновків на заявлені предмети мистецтва, ретельно вивчала надані власниками докази права власності на культурні цінності. У результаті тісної співпраці Державної служби контролю з Міністерством внутрішніх справ та Службою безпеки України здійснювався оперативний обмін інформацією про переміщені культурні цінності, їхніх власників та напрямки вивезення й ввезення пам'яток мистецтва. Водночас, на ділянці тісної співпраці Державної служби контролю та Державної митної служби України виникало багато спільних завдань, а саме: визначення історичного, наукового, культурного і національного значення затриманих предметів, їх вартості (відповідно й міри відповідальності порушників), розпорядження затриманими тією чи іншою митницею предметами, тобто передачу їх до музеїв, бібліотек, релігійним організаціям. При цьому, не менш важливим напрямом такої спільної діяльності було і попередження вивезення культурних цінностей за

¹ Татіївська І. До питання про взаємодію державних органів влади... С. 323 – 324.

² Фурман Я. В. Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей... С. 40.

межі України¹. Наприклад, в 2007 р. співробітниками СБУ та Бориспільської митниці припинено спробу незаконного переміщення через митний кордон України картин російських і українських передвижників XIX ст., загальна вартість творів за попередніми оцінками експертів становила близько 600 тис. грн².

Окрім контрабанди, ще однією актуальною проблемою лишалося фінансування. Для пошуку та повернення до України пам'яток культури проводяться такі заходи як пошук, перевірка та експертиза цінностей, виплата компенсацій приватним власниками, оплата послуг транспортування і ін.³. Для їх реалізації і успішного виконання необхідними є матеріально-технічна база, науково-методичне забезпечення з підготовки висококваліфікованих спеціалістів, за участі яких і проводяться дані заходи, тощо. Для цього важливим є державне фінансування, яке часто є обмеженим та недостатнім, що ускладнює роботу в цій галузі. Так, у 2009 р. Міністерством культури України на закупівлю творів мистецтва було виділено з державного бюджету 560 тис. грн., в той час як самі твори мистецтва або колекції могли коштувати набагато більше даної суми, як наприклад мистецька колекція Галини Горюн-Левицької, яка була оцінена канадськими експертами у 850 тис. доларів США. Але завдяки активній позиції української діаспори та її підтримці⁴ і фінансуванню зі сторони благодійних фондів і меценатів⁵, переговори стосовно повернення до України цінностей національної культури й історії тривають⁶.

При Державній службі продовжували діяти міжурядові комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. І звісно ж продовжувались односторонні передачі. На початку 2000-х рр. відбувалися українсько-нідерландські переговори щодо реституції рисунків з

¹ Татіївська І. До питання про взаємодію державних органів влади... С. 324.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 125.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 797.

⁴ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 115.

⁵ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 797.

⁶ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 115.

«Колекції Кенігса». Проте ці переговори відбувалися без участі Державної служби і вона не мала впливу на ухвалені під час них рішення¹. «Колекція Кенігса» – збірка рисунків старих майстрів XV – XVI ст. відомого в Європі мецената та колекціонера Франца Кенігса. За одними даними, створена ним колекція нараховувала 2671 рисунок. За іншими – окрім рисунків також включала в себе 47 картин². В Україні, завдяки праці хранителя відділу гравюр та малюнків Київського музею західного та східного мистецтва імені Богдана та Варвари Ханенків Олени Шостак, було знайдено та ідентифіковано 139 рисунків та 3 гравюри XV – XVII ст. цієї збірки (Додаток 8). У середині 2001 р. українська сторона офіційно повідомила уряд Нідерландів про перебування рисунків у Київському музеї³. Процес повернення Нідерландам рисунків з даної колекції спочатку планувався як двосторонній обмін цінностями, так як ще в 1999 р. МЗС України зверталось до посольства Королівства Нідерландів в Україні з проханням розглянути питання про повернення місту Львову двох рисунків А. Дюрера – «Кінь» і «Мадонна», що зберігались у музеї Бойманнса ван Бенінгена в місті Роттердамі. Ним було передано історико-правову довідку про достовірну обґрунтованість претензії української сторони щодо викрадення їх нацистами під час Другої світової війни. Однак, незважаючи на аргументовані й принципові висновки всіх відомств щодо можливості передачі «Колекції Кенігса» тільки після повернення Україні творів А. Дюрера, Кабінет Міністрів України на чолі з В. Януковичем за дорученням Президента України Л. Кучми в 2004 р., замість укладання відповідної міжнародної угоди, приймає розпорядження «Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з «Колекції Кенігса»»⁴. 8 липня 2004 р. під час саміту «Україна – ЄС», що відбувався в Гаазі, в роттердамському Музеї Бойманс відбулася офіційна церемонія передачі президентом України Л. Кучмою української частини

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 779.

² Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2013. вип. 22. С. 107.

³ Там само. С. 110.

⁴ Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів... С. 22.

«Колекції Кенігса» уряду Нідерландів. Оцінюючи передачу цих пам'яток між Україною та Королівством Нідерландів, варто зазначити, що вони базувалися на визнанні сторонами Лондонської декларації від 5 січня 1943 р. країн-учасників антигітлерівської коаліції про визнання недійсними будь-яких актів передачі прав власності на майно, в тому числі і на культурні цінності, що були вчинені на окупованих територіях. Тому, виходячи з цього правового акту, рано чи пізно Україна мала вирішувати питання про повернення цієї колекції до Нідерландів. Отже, сам факт повернення колекції не може бути засуджений. Але при цьому під час процесу передачі було порушено процедуру здійснення міжнародних актів і чинне законодавство України, так як між Україною та Нідерландами не було укладено жодного документа, ратифікованого парламентом. У тому числі, в сфері культурного співробітництва та, зокрема, в сфері повернення втрачених культурних цінностей. Тому розпорядження «Про повернення Урядові Королівства Нідерланди творів з «Колекції Кенігса»» може трактуватися як суперечливе щодо¹ ст. 7 Закону «Про міжнародні договори України», за якою ратифікації підлягають міжнародні договори про історичне та культурне надбання народу України². Тому на жаль, дана одностороння передача лише послабила національні позиції України в міжнародному реституційному процесі і ускладнила повернення втрачених культурних цінностей³. Також у 2001 р. резонансною стала справа передачі «Архіву Баха» – унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI – XIX ст. з колекцій Берлінської співочої академії, що налічувала загалом 5173 од. зб. (Додаток 9). Ця передача була ознаменована «доброю волею» Німецької сторони, що погодилася, щоб частина архіву композиторів зі слов'янських країн залишилася в Україні. Крім того, передану Німеччині частину архіву було скопійовано для ЦДАМЛМ. Але, як доводять факти, на цьому двостороння активність завершилася на достатньо довгий період. На думку експертів з питань реституції, такі односторонні передачі спричинили «тишу» з боку

¹ Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди... С. 112.

² Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. ст. 540.

³ Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів... С. 23.

Німеччини у процесі повернення вивезених культурних цінностей. Керівник центру досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей і інституту історії України НАН С. І. Кот зазначив, що передачі таких пам'яток не були використані на користь національних інтересів України і в зацікавленні інших країн до зустрічних кроків у бік нашої держави¹. Як і у випадку з передачею «Колекції Кенігса», питання реституції «Архіву Баха» ухвалювалося без експертів. Проблематичність даної передачі полягала в тому, що вона здійснювалася не стільки задля повернення Німеччині втраченого, скільки для отримання прихильності німецького уряду до тодішньої української влади після «касетного скандалу». Друга проблема полягала в тому, що під час переговорів з українського боку було допущено дію вольових й малопрозорих механізмів, унаслідок чого міждержавний протокол про передачу «Архіву Баха» доручили одноосібно підписати послу України у ФРН, усунувши від цього офіційну переговорну делегацію. Крім того, перемовини щодо умов і процедури повернення унікальної нотної збірки фактично вивели поза межі загального переговорного процесу з питань реституції². В інших аспектах передача даної збірки не суперечила і відповідала міжнародно-правовим нормам та окремим положенням українського законодавства. З морального боку цю передачу можна оцінювати позитивно як акт справедливості щодо законного власника нотної колекції й підтвердження декларації України щодо готовності співпрацювати з зацікавленими сторонами у вирішенні складних реституційних питань. Міжнародний досвід свідчить, що акти передачі культурно-мистецьких цінностей такого формату використовуються для зміцнення міжнародного авторитету держави й двосторонніх стосунків. Проте, у даному випадку Україна, зробивши загалом позитивний крок, не спромоглася розумно з нього скористатися³.

¹ Опанасенко О. І. Реституції в контексті Європейських домовленостей // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 94. С. 66 – 71. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/387.html> (дата звернення: 11.09.2024).

² Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна – Німеччина)... С. 226 – 227.

³ Там само. С. 226 – 228.

Як і до цього, у роки діяльності Державної служби продовжували діяти різні культурні заходи, як наукові засідання, конференції, семінари та «круглі столи», які присвячувалися актуальним проблемам у галузі збереження та повернення культурних цінностей. Наприклад, 11 лютого 2009 р. відбувся круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну», який був присвячений актуальним завданням і проблемам (Додаток 10). У рамках цього круглого столу проводилися презентації, виставки та доповіді на яких піднімалися такі питання та проблеми як: організація інтелектуального доступу до комплексу джерел з української історії, які зберігаються в зарубіжних архівних центрах та інших установах; питання правового та організаційного забезпечення повернення й реституції втрачених цінностей тощо (Додаток 11). Усім цим проблемам та іншим аспектам повернення культурних цінностей в Україну були присвячені доповіді М. М. Яковини, М. В. Скуратівського, Ю. Я. Кулініча, О. К. Федорука, С. І. Кота, С. А. Гальченка, В. Д. Боєчка, Н. О. Топішко, І. Б. Матяш, І. М. Ключковської, М. Г. Палієнко та ін.¹ Зважаючи на ці та інші озвучені проблеми, учасники круглого столу запропонували конструктивні рішення щодо вдосконалення механізмів державної політики в ділянці повернення та реституції культурних цінностей, яка має бути переглянута відповідно до наявних реалій з визначенням її стратегічних пріоритетів². Державна служба продовжувала здійснювати пошук, систематизацію й оприлюднення інформації про культурні цінності, які були викрадені та про іноземні культурні цінності, які під час викрадення перебували на території України; проводила роботу з адміністрування ведення бази даних втрачених культурних цінностей; видавала каталоги про втрачені під час Другої світової війни та викраденні з закладів культури, приватних колекцій пам'ятки історії, мистецтва та культури. Це все ставало в нагоді

¹ Лихолоб Н. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну» // Архіви України. 2009. № 1/2. С. 251 – 252.

² Там само. С. 257.

фахівцям для розшуку та захисту національного культурного надбання¹. Також Державною службою була створена інформаційно-пошукова система «Культурні цінності України», до якої надходили списки втрат культурних цінностей. Вся інформація надавалася у документальному вигляді, що значно ускладнювало процес формування бази даних. Незважаючи на труднощі у технічному обслуговуванні програми й нестачу фахівців на цій ділянці роботи, за десять років до цієї системи було внесено інформацію про понад 9 тис. од. втрачених культурних цінностей².

Отже, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей, після свого створення, продовжувала діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, «успадкувавши» як її обов'язки, так і проблеми, зокрема недостатнє фінансування та складні двосторонні стосунки з іншими державами в питанні реституції цінностей. Попри це Державною службою були досягнуті успіхи у боротьбі з контрабандою культурних цінностей та у розшуку, систематизації й інформуванні щодо втрачених пам'яток.

2.3. Політика та діяльність держави в питаннях реституції після ліквідації Державної служби

Після ліквідації у 2011 р. Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон її основні функції, зокрема з питань реституції, перебрало на себе Міністерство культури України. З 2011 р. по 2019 р. у складі Міністерства культури України діяв відповідний структурний підрозділ, який успадкував завдання колишньої Держслужби

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 75.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 135.

контролю¹. Але створення лише відділу, який займався контролем за переміщенням культурних цінностей, в певній мірі, унеможлиблювало виконання функцій повернення та реституції культурних цінностей в необхідному, повному обсязі². Тому, з кінця 2019 р., внаслідок нового реформування державних органів, у складі Міністерства почав діяти Директорат культурної спадщини та музеїв, до якого входять Експертна група повернення та переміщення культурних цінностей та музейної справи і Головне управління охорони культурної спадщини та музеїв, у якому створено відділ переміщення, вивезення та повернення культурних цінностей³.

Наша держава зіштовхнулася як з новими викликами та проблемами у питанні реституції цінностей так і старими. Однією з таких проблем є нормативно-правова база, яку необхідно удосконалити, так як вона містить в собі обмеження, через які здійснювати повернення, ввезення, вивезення, обмін та контроль над культурними цінностями стає складно. Так, необхідно створити чіткі положення щодо процедури виведення тих чи інших предметів культури з державної частини музейного, архівного та бібліотечного фондів, але на сьогодні здійснити дану процедуру неможливо. Проблемою є складність арешту культурних цінностей виявлених на закордонних аукціонах, які були втрачені під час Другої Світової війни. Для цього потрібно, аби в Україні була порушена відповідна кримінальна справа, на підставі чого через міжнародні інстанції може бути внесене подання про арешт виявлених предметів культури. Але діюча редакція Кримінального кодексу України має обмеження щодо термінів давності та визначення відповідальних осіб чи організацій стосовно подій Другої Світової війни і не дозволяє вчиняти ефективні дії щодо забезпечення контролю за виявленими предметами, поки буде відбуватися слідство та відповідні переговори⁴. Наступною проблемою стало те, що ввезти в Україну історико-культурні цінності в законний спосіб виявилось

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 757.

² Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні... С. 183.

³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 757.

⁴ Там само. С. 796 – 797.

неможливим, так як для цього доводилось оплачувати митні збори і решту платежів. Часто для ввезення доводилось залучати комісію з питань гуманітарної допомоги. Це, в свою чергу, спричинило небажання представників української діаспори передавати на історичну батьківщину часом неоціненні історико-культурні матеріали¹. Хоча ця проблема і досі присутня, все ж процеси передачі цінностей з-за кордону представниками української діаспори відбувалися протягом усіх років діяльності установ, які займалися питанням реституції цінностей. Так, наприклад, у 2017 р. Київ отримав близько 1700 книг, зошитів та історичних артефактів з особистого архіву Сержа Лифаря: стародруки XVII – XVIII ст., прижиттєві видання класиків світової літератури, рукописи творів його сучасників тощо. У 2018 р. український колекціонер Ярослав Голдун придбав на аукціоні ікону «Богородиця Володимирська» (XVII ст.), яка належала сім'ї Скоропадських, і в січні 2019 р. ця реліквія була передана до Національного музею історії України. У квітні 2019 р. з Німеччини до України повернули грамоту Петра I, яка тривалий час зберігалась у бібліотеці Інституту східноєвропейської історії та краєзнавства Університету Тюбінгена².

Попри нові і старі виклики та труднощі, все ж, нашою державою докладалися зусилля для вирішення реституційних питань. Зокрема питань захисту, повернення та документування цінностей. Співпраця з іншими країнами у цьому напрямі продовжувалася. Наприклад, 11 квітня 2011 р. у Національному музеї українського народно-декоративного мистецтва відбулася урочиста церемонія передачі Україні урядом ФРН творів народного мистецтва (210 писанок (Додаток 12) та одного керамічного тареля (Додаток 13)), які до війни належали Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка та були

¹ Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи // Народна творчість та етнологія. 2019. 3 (379). С. 46 – 47. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3/42-rozvidky-ta-materialy/40-povernennia-istoryko-kulturnykh-tsinnosti-v-ukrainu-zdobutky-ta-perspektyvy> (дата звернення: 13.05.2024).

² Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи. // Народна творчість та етнологія. 2019. 3 (379). С. 45. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3/42-rozvidky-ta-materialy/40-povernennia-istoryko-kulturnykh-tsinnosti-v-ukrainu-zdobutky-ta-perspektyvy> (дата звернення: 13.05.2024).

вивезені у 1943 р. Також було повернено археологічну колекцію XIV – XV ст., книги з бібліотеки київського митрополита Флавіана, скіфське дзеркало, фільми довоєнного виробництва українських студій та інші об'єкти¹. Окрім повернення пам'яток, також проводилися наукові засідання та перемовини у межах двосторонніх комісій з представниками інших країн. Так, до прикладу, в ці роки між Україною та Польщею відбувалися засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої Світової війни культурних цінностей. Зокрема, 25 лютого 2011 р. на робочому засіданні української частини Міжурядової комісії, на підставі досліджень українських архівістів, було ухвалено рішення про те, що комплекс документів з м. Бохні не може вважатися незаконно переміщеними культурними цінностями, не підпадає під дію двосторонньої угоди та норми міжнародного права щодо реституції втрачених чи незаконно переміщених внаслідок Другої Світової війни цінностей. З 15 по 17 червня 2015 р. в м. Ольштин відбувалося VI засідання Міжурядової українсько-польської комісії², у ході якого сторони дали оцінку та підсумували попередню роботу експертів з архівної, бібліотечної справи, з музейних питань та з питань «Оссолінеуму» у межах реалізації домовленостей за результатами попередніх засідань. У межах засідання було рекомендовано здійснити обмін архівними матеріалами і історичними документами, такими як, наприклад, Львівська міська книга 1687 р. і документи центральних органів влади Другої Речі Посполитої. Також піднімалося питання обміну дублетних видань кременецьких друків. За результатами зустрічі експертів було підписано «Протокол засідання Міжурядової українсько-польської комісії»³. Ще у липні 2012 р. у Міністерстві культури України відбулася зустріч тодішнього

¹ Реституція: повернути чи залишити? URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/722.html> (дата звернення: 11.09.2024).

² Кот С. Україна-Польща: важкі пошуки компромісу щодо питання повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни. 2016. URL: <http://lostart.org.ua/ua/advice/621.html> (дата звернення: 12.09.2024).

³ VI засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. 2015. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2262> (дата звернення: 27.04.2025).

заступника Міністра культури України, голови української частини Змішаної українсько-німецької комісії Т. Кохана зі статс-секретарем у відставці, співголовою Комісії, головою німецької частини комісії М. Янсенем для обговорення найбільш актуальних питань двостороннього співробітництва у галузі реституції та повернення культурних цінностей. Під час цієї зустрічі німецька сторона поновила своє клопотання про повернення картин із колекцій родини С. та Б. Функе. Українські чиновники проінформували німецьких колег про наявність, стан збереження та проведену науково-дослідну роботу щодо 11 портретів родини Сіменс, 5 портретів родини Функе, які зберігаються у Національному музеї історії України. Також в рамках цієї зустрічі було обговорено та призначено дату урочистої передачі німецькій стороні 713 книг із бібліотеки Музею цукру в Берліні, які знаходилися у фондах бібліотеки Державної наукової установи «Український науково-дослідний інститут цукрової промисловості», які потрапили на територію України під час Другої світової війни. Передача даних книг Німеччині відбулася у червні 2013 р., під час проведення у Санкт-Петербурзі виставки «Бронзова доба. Європа без кордонів»¹. У 2019 р. з метою інформаційного забезпечення переговорних позицій української сторони в рамках українсько-німецьких переговорів з питань реституції культурних цінностей під егідою Міністерства культури України була створена експертна група фахівців із наукових установ НАН України, також музейних установ, яка здійснила виїзд до Німеччини та працювала в німецьких архівах, бібліотеках та музеях. У результаті роботи експертів були виявлені нові дані щодо наявності втрачених у роки війни культурних цінностей на території Німеччини та на території Франції, виявлені й опрацьовані важливі архівні документи щодо обставин вивезення українських культурних цінностей у роки війни нацистським режимом. Відповідні матеріали були надані Міністерству культури України для подальшого опрацювання. На жаль, у 2020 – 2021 рр. ця практика не була продовжена, хоча

¹ Опанасенко О. І. Реституції в контексті Європейських домовленостей // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 94. С. 66 – 71. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/387.html> (дата звернення: 11.09.2024).

експертною групою були заплановані обстеження ряду музейних фондів Німеччини, в яких було попередньо ідентифіковано предмети, що були вивезені з території України у період нацистської окупації¹. Також варто згадати, що з 2017 р. йшло обговорення необхідності створення електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей. В 2020 р. навіть було розроблено його прототип Портал «Культурна спадщина України», який передбачає об'єднання на порталі всіх державних реєстрів у галузі культури, зокрема Державного реєстру національного культурного надбання, Державного реєстру нерухомих пам'яток України, Реєстрів викрадених та втрачених культурних цінностей, Баз даних Музейного фонду України. Лише 12 липня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики анонсувало створення цифрової платформи управління національною культурною спадщиною у співпраці з ЮНЕСКО, де збиратимуть, генеруватимуть, контролюватимуть і зберігатимуть інформацію про культурну спадщину².

Незважаючи на зусилля нашої держави стосовно вирішення тих питань, найбільш складним викликом стала окупація частини території України. Російська війна 2014 р., яка у 2022 р. переросла у повномасштабну агресію, внесла свої ускладнення у вирішення реституційних питань та питань збереження культурних цінностей. Після окупації Кримського півострову та частини Донецької та Луганської областей в 2014 р. наша держава втратила контроль над низкою музейних установ, чії колекції становлять надзвичайно велику цінність. Нехтуючи всіма нормами міжнародного права, Росія створила нормативно-правову базу, що дозволила включити об'єкти української культурної спадщини Криму³, в тому числі внесені до каталогів ЮНЕСКО⁴, у «правове поле» РФ. Україна визнає ці об'єкти своїм національним надбанням,

¹ Кот С. Повернення культурних цінностей: час звернутися до витоків // День. 2022. 27 січня (Закінчення). URL: <https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/povernennya-kulturnykh-tsinnostey-chas-zvernutysya-do-vytokiv-2> (дата звернення: 21.01.2025).

² Ніколаєва Т. М., Погорєлова І. С. Проблема резистентності та реституції... С. 135 – 136.

³ Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті... С. 160 – 161.

⁴ Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Дячук М. Крим. Анексована Власність // Український незалежний центр політичних досліджень. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2016. С. 53.

але через відсутність фізичних можливостей впливати на ситуацію, обмежується лише веденням опосередкованого моніторингу стану пам'яток на території Криму та фіксацією російських злочинів. До центральних пам'яткоохоронних органів інформація надходить із відкритих джерел, а також від Міністерства національної єдності України, численних громадських організацій¹.

На момент окупації на території Автономної Республіки Крим налічувалось 14 тис. пам'яток культури України, 300 тис. музейних експонатів, понад 14 тис. пам'яток мистецтва. Станом на 2016 р., відомо, що Україна втратила 11,5 тис. пам'яток історії, культури та архітектури, з яких майже 150 історико архітектурних об'єктів занесено до каталогів ЮНЕСКО². Станом на зараз, повний масштаб втрат культурних цінностей на території АР Крим невідомий. Крім того, відомо, що частина об'єктів культурної спадщини Криму, була вивезена до російських музеїв. Вперше про це 26 березня 2014 р. заявив народний депутат України Володимир Ар'єв на засіданні Верховної Ради України. На тому засіданні він заявив про те, що російська влада організувала масове вивезення культурних цінностей з Криму в Ермітаж, а саме картин художника Айвазовського, а також цінностей з фондів Херсонеського заповідника. Наступна подібна заява була здійснена 21 жовтня 2015 р. колишньою головою постійної делегації Верховної Ради України у Парламентській асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС) Людмилою Денісовою на засіданні профільного комітету Верховної Ради³. 12 липня 2016 р. в українських ЗМІ з посиланням на інформацію російської преси з'явилася інформація про вивезення 11 липня 2016 р. з території окупованого Криму на довготривалу Всеросійську виставку до Третьяковської галереї у Москві 38 картин Айвазовського, що зберігаються у фондах Феодосійської національної картинної галереї ім. І. К. Айвазовського. Слід зазначити, що дане вивезення з території Криму культурних цінностей

¹ Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті... С. 161.

² Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Дячук М. Крим. Анексована Власність... С. 51 – 52.

³ Там само. С. 59.

було першим відкритим актом таких дій, публічно анонсованим російською окупаційною кримською владою¹. До того ж дані картини, найімовірніше, так і не повернулися до Феодосії, так як повідомлялося, що вивезені твори І. Айвазовського мали експонуватися в Росії до 2017 р. Проте означений термін давно минув, а про повернення шедеврів художника до Криму не повідомляється². Із 2014 р. на території Криму росіяни проводять і незаконні археологічні розкопки. У 2020 р. масштабні розкопки проводили у Херсонському історико-археологічному музеї-заповіднику в Севастополі. Їх ініціював російський фонд «Моя історія», яким керує голова патріаршої ради з культури при РПЦ Тихон Шевкунов. Під час незаконної експедиції окупанти знайшли печерне місто із сотнями цінних артефактів. Наразі реліквії знаходяться в Ермітажі і Третьяковській галереї, а саме семіс із золота візантійського імператора Артавазда 742 року, унікальні молівдовули та бронзові монети візантійських правителів VIII – IX ст., численні мідні литі херсонеські монети IX – X ст., бронзові персні, світильники, теракоти, тавровані амфори³. Набагато менше інформації про стан та збереження об'єктів культурної спадщини України на непідконтрольних територіях Донецької й Луганської областей⁴. Відомо, що у музейних закладах цих областей зберігалось 917241 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 390546 музейних предметів науково-допоміжного фонду, з них у Донецькій області – 445100 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 151963 музейні предмети науково-допоміжного фонду; у Луганській області – 472141 музейний предмет державної частини Музейного фонду України та 238583 музейних предмети науково-допоміжного фонду⁵. На

¹ Кот С. Про вивезення картин І. Айвазовського з Криму на виставку до Москви. 2016. URL: <https://lostart.org.ua/ua/advice/756.html> (дата звернення: 12.09.2024).

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 770 – 771.

³ Ластовиря М. Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія. Ukrainer. 2023. URL: <https://www.ukrainer.net/rosiia-vykrala-tsinnosti/> (дата звернення: 11.09.2024)

⁴ Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті... С. 161.

⁵ Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях (тези виступу) // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 33.

даний час невідомо, скільки культурних цінностей перебуває або було втрачено там. Однією з причин цього стали бойові дії на тих територіях, які були спричинені російською агресією. Застосування масованих артилерійських обстрілів населених пунктів та промислових об'єктів призвело до пошкоджень і руйнувань центрів збереження культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини. В результаті артобстрілу в ніч з 20 на 21 серпня 2014 р. було зруйновано будівлю Донецького обласного краєзнавчого музею і з двадцяти дев'яти виставкових залів уціліло три, знищено близько тисячі експонатів (Додаток 14)¹. Другою причиною є розграбування музеїв, як, наприклад, музею Другої світової війни та центр сучасного мистецтва «Ізоляція» в Донецьку². Як і на території Криму, в Донецькій та Луганській областях також виникла проблема з незаконними археологічними розкопками. С. Теліженко, науковий співробітник відділу археології Криму Інституту археології НАН України, додає, що активізацію потоку археологічних знахідок із конфліктної зони видно на сайтах чорних археологів. Так, стало відомо, що чорними археологами на території Луганщини були знайдені фібули римського часу, які є унікальною знахідкою для даного регіону. Але, на жаль, інформацію про них та місце, де їх відкопали, у українських науковців немає можливості отримати³.

Після окупації територій, Міністерство культури України здійснювало різні заходи щодо збереження музейних пам'яток. У 2014 р. співробітниками Міністерства було здійснено низку відряджень до дев'яти областей, наближених до території АТО, в ході яких були проведені зустрічі з директорами та зберігачами державних і комунальних музеїв цих областей на тему збереження музейних предметів і підготовки до можливої евакуації. Також у 2014 та 2015 рр. Міністерством культури спільно з провідними музейними закладами та Національним науково-дослідним реставраційним

¹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 771.

² Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті... С. 161.

³ Лелик М. Б. Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна // Міністерство культури України. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. Інформаційний центр з питань культури та мистецтва. 2017. Випуск 3/5. С. 9. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematchi_ogliadi/2017/cinnosti.pdf (дата звернення: 30.04.2025).

центром України було проведено навчання музейних закладів України, в тому числі областей, наближених до території АТО, з питання безпеки музейних колекцій¹. Міністерство культури звернуло увагу і на низку проблем, серед яких помітною є відсутність повної і достовірної інформації про склад культурних цінностей, які залишаються на тимчасово окупованих територіях. Тому Міністерством було організовано роботу щодо фотокопіювання інвентарних книг музейних закладів, в яких зберігається державна частина Музейного фонду України². Взаємопов'язаною із попередньою проблемою є відсутність електронних реєстрів культурних цінностей. Лише у грудні 2015 р. Міністерство культури України розпочало роботу з формування реєстру цінностей, які перебували на території Криму та інших територіях, непідконтрольних Україні. Ці дії необхідні задля оприлюднення, в тому числі й на міжнародному рівні, права України на ті об'єкти, які вона вважає своєю культурною спадщиною³. Окрім цього, питання захисту пам'яток на окупованих територіях регулюють різні закони, деякі з яких були ухвалені після окупації територій України. Такими є Закони «Про охорону культурної спадщини»⁴ та «Про охорону археологічної спадщини»⁵. Фахівець із Гельсінської спілки О. Біда зазначала, що у законі «Про охорону культурної спадщини» відсутні спеціальні норми щодо захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Але визначено перелік заходів для охорони культурної спадщини, такі як запобігання руйнуванню або шкоди, забезпечення захисту, збереження, відповідного використання, консервації та реєстрації культурних цінностей⁶. Важливою для України стала резолюція «Територіальна цілісність України», яка була ухвалена Генеральною асамблеєю ООН 27

¹ Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики... С. 34.

² Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики... С. 33 – 34.

³ Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Дячук М. Крим. Анексована Власність... С. 52 – 53.

⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. ст. 333.

⁵ Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26. ст. 361.

⁶ Лелик М. Б. Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна // Міністерство культури України. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. Інформаційний центр з питань культури та мистецтва. 2017. Випуск 3/5. С. 2. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2017/cinnosti.pdf (дата звернення: 30.04.2025).

березня 2014 р. Даною резолюцією міжнародна спільнота не визнає анексію Криму і тому її територія розглядається як окупована з відповідним правовим режимом культурних цінностей, приналежність яких визнавалася українською¹. Таким чином ця резолюція дає підстави звертатися до тих принципів та зобов'язань, які визначені міжнародним правом стосовно захисту культурних цінностей за таких умов на окупованих територіях і, за можливості, використовувати їх у реституції цінностей, які незаконно опинилися за межами тих територій². Ще до прикладу можна навести Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно 5 ст. якого відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права³. Тож, зважаючи на врегулювання законодавчих питань стосовно тимчасово окупованих територій і збереження пам'яток, виникає наступне питання: чи намагалася наша держава повернути пам'ятки з окупованих у 2014 р. територій, а саме ті, які були вивезені за їх межі?

Цікавим та відомим реституційним процесом, пов'язаним з поверненням пам'яток з окупованої території, а саме АР Крим, є справа «Скіфського золота», яка тривала з 2014 до 2023 р. Хоча це й не пряме повернення з окупованої території. Справа «Скіфського золота» стосувалася повернення артефактів з українських музеїв, які 2013 р. вивезли на виставку «Крим. Золотий острів у Чорному морі» (Додаток 15). До лютого 2014 р. вони виставлялися в Рейнському крайовому музеї Бонна, потім поїхали до Нідерландів, в Музей Алларда Пірсона. В Україну предмети мали повернутись 2014 р. Однак, через

¹ Кот С. І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 9.

² Кот С. Про вивезення картин І. Айвазовського з Криму на виставку до Москви. 2016. URL: <https://lostart.org.ua/ua/advice/756.html> (дата звернення: 12.09.2024).

³ Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. ст. 892.

російську окупацію півострова, 2111 одиниць зберігання «зависли» в Нідерландах. У Нідерландах зберігалися речі з колекцій чотирьох кримських музеїв: заповідника «Херсонес Таврійський» (Севастополь), Центрального музею Тавриди (Сімферополь), Керченського історико-культурного заповідника та Бахчисарайського історико-культурного заповідника. 19 предметів з фондів Музею історичних коштовностей України, які також були на експозиції, вдалось повернути одразу після закінчення виставки (Додаток 16), серед них і такий унікальний артефакт, як меч із Товстої Могили (Додаток 17)¹. Відповідно до законодавства України, усі ці пам'ятки є частиною Державного музейного фонду України та мають бути повернуті на територію держави Україна. Як визначило Міністерство культури – на зберігання Національному музею історії України до стабілізації ситуації в АР Крим. Музей Алларда Пірсона після окупації Криму та з ініціативи України вів переговори щодо повернення усіх без винятку предметів власнику – державі, але у певний момент змінив позицію та заявив, що кримські експонати залишаються на зберіганні до визначення права власності у судовому порядку. В листопаді 2014 р. кримські музеї подали позов із вимогою повернути експонати на півострів. Україна у судовий процес вступила на початку 2015 р.² Дмитро Коваль – фахівець з міжнародно-правового захисту культурних цінностей, на інтерв'ю, де обговорювалися перспективи повернення Україні «Скіфського золота», а також долі культурних цінностей в Криму та на Донбасі, зазначав, що кожна зі сторін судового процесу мала свою правову позицію. Він розповів, що основна правова позиція кримських музеїв (російської сторони) полягала у спробі переведення питання про колекцію з публічно-правової в приватно-правову площину, тобто вирішення його на рівні музеїв. Це було пов'язано з тим, що при організації виставки за кордоном обов'язковим є підписання контракту щодо зобов'язання повернути цінності з виставки, суб'єктами якого є музеї.

¹ Україна судиться за золото скіфів. Розмова з представницею Українського національного комітету ICOM Катериною Чусвою. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57513> (дата звернення: 12.09.2024).

² Оногда О. Кримські скарби в Нідерландах // Korydor. 2016. URL: <https://korydor.in.ua/ua/opinions/krymski-skarby-v-niderlandah.html> (дата звернення: 12.09.2024).

Щодо української позиції, то, як розповідав Дмитро Коваль, вона зводилася до двох аргументів. Перший стосувався того, що територія Криму розглядається як окупована, з відповідним правовим режимом культурних цінностей. Другий аргумент полягав у тому, що кримські музеї розпоряджалися культурними цінностями на праві оперативного управління, і відповідні культурні цінності належать Україні. Відповідно, «Скіфське золото» мало бути повернуто Україні і до припинення окупації перебувати під її юрисдикцією¹. 5 жовтня 2016 р. відбулося судове засідання Окружного суду міста Амстердам щодо повернення на територію України експонатів даної виставки. На ньому були присутні три сторони: кримські музеї, Музей Алларда Пірсона та Україна. Український захист покладался на міжнародне, українське та голландське законодавство і вимагав повернення всіх предметів державі. Винесення рішення суду було анонсоване на 14 грудня². Тоді окружний суд Амстердаму оголосив, що «Скіфське Золото» треба повернути Україні. Суд ухвалив рішення на основі конвенції ЮНЕСКО, згідно з якою витвори мистецтва мають бути повернуті суверенній державі, яка надала ці витвори у тимчасову експозицію. Рішення суду, однак, не означало, що скарби одразу повернуться до України. Судді вирішили, що золото залишиться у музеї Алларда Пірсона ще протягом трьох місяців – часу, відведеного на апеляцію³. Кримські музеї цим скористалися, через що судовий процес затягнувся ще на кілька років. І у 2023 р. ці пам'ятки нарешті вдалося повернути до України. 9 червня 2023 р. Верховний суд Нідерландів зобов'язав археологічний музей в Амстердамі передати 565 експонатів з виставки «Крим. Золотий острів у Чорному морі» до Києва. У листопаді предмети з кримських музеїв пройшли незалежну перевірку, після чого їх перевезли до Києва. Про це 27 листопада того ж року повідомив

¹ Короткий Т. Повернення скіфського золота: міжнародно-правові аспекти збереження культурних і музейних цінностей // Українське право. 2016. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/povernennya-skifs%60kogo-zolota-mizhnarodno-pravovi-aspekty-zberezhennya-kul%60turnykh-i-muzeynykh-tsinn/#google_vignette (дата звернення: 12.09.2024).

² Оногда О. Кримські скарби в Нідерландах // Korydor. 2016. URL: <https://korydor.in.ua/ua/opinions/krymski-skarby-v-niderlandah.html> (дата звернення: 12.09.2024).

³ Суд Амстердама вирішив повернути скіфське золото Україні // Європейська правда. 2016. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2016/12/14/7058873/> (дата звернення: 11.09.2024).

Національний музей історії України на своїй сторінці у Фейсбукі (Додаток 18). Саме у цьому музеї артефакти зберігатимуться до деокупації Криму¹.

Як вже раніше зазначалося, у 2022 р. російська агресія переросла у повномасштабну війну, внаслідок якої була окупована низка інших територій України, а разом із ними під російський контроль потрапили музейні установи тих територій. На території України, станом на 2022 р. нараховувалося 130 тис. пам'яток, а на державному обліку у 2021 р. перебувало близько 65350 (52%) об'єктів археології, 44496 (35%) – історії, 1944 – монументального мистецтва (2%)². За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України за 2023 р., під охороною держави перебуває 109930 пам'яток. За видом археології до Державного реєстру внесено 57545 об'єктів, пам'яток історії – 30128, архітектури та містобудування – 15773, монументального мистецтва – 1868, садово-паркового мистецтва – 179 об'єктів, ландшафтних – 197, пам'яток науки і техніки – 108. Під охороною перебуває 18850 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Таким чином загальна кількість об'єктів культурної спадщини становить 128780³.

Під російською окупацією на даний час досі знаходяться території декількох областей України, деякі з яких вдалося частково звільнити. Після звільнення Херсону, стало відомо, що постраждали два місцевих музеї: художній і краєзнавчий, з яких окупанти вивезли велику кількість цінних експонатів. Колекція Херсонського художнього музею налічувала понад 13 тис. творів і предметів. Під час окупації, мешканцями Херсону було зафільмовано, як окупанти грабують цінності, які саме, і як їм допомагають працівники-колаборанти⁴. Окупаційна влада Херсонщини тоді заявила, що експонати начебто «евакуують» у «безпечне місце». Згодом почала з'являтися інформація про вивезення фондів із Херсонщини до окупованого Криму. Це було

¹ Здоровило Т. «Скіфське Золото»: Скарби Криму повернулися до України з Нідерландів, фото // Україна молода. 2024. Випуск № 45. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/179807> (дата звернення: 07.11.2024).

² Ніколаєва Т. М., Погорелова І. С. Проблема резистентності та реституції... С. 133.

³ В Україні відзначають День пам'яток історії та культури. Міністерство культури та інформаційної політики України. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-vidznachaiut-den-pamiatok-istorii-ta-kultury> (дата звернення: 27.04.2025).

⁴ Ніколаєва Т. М., Погорелова І. С. Проблема резистентності та реституції... С. 135.

підтверджено керівником «Центрального музею Тавриди» Андрієм Мальгіним, який зазначав, що там перебувають 10 тисяч картин¹ та директоркою Херсонського музею Аліною Доценко, яка впізнала викрадені з музею картини у соціальних мережах кримчан, які засвідчують, що вони у Художньому музеї Сімферополя (Додаток 19)². Співробітники Херсонського художнього музею працюють над ідентифікацією вивезених картин і станом на січень 2024 р. ними було ідентифіковано понад 80 картин. Стосовно Херсонського обласного краєзнавчого музею, то колишній науковий співробітник Андрій Лопушинський розповідав, що з музею окупанти вивезли 99% експонатів, які були на виставках, але фонди практично збереглися. З фондів окупанти забирали тільки предмети, які зроблені з дорогоцінних металів і зброю³. Наприклад, відомо, що з музею росіяни вивезли цінну колекцію монет античних міст Північного Причорномор'я, зразки зброї XVI – XX ст., а також порцеляни й антикварних меблів⁴. Як розповідав Андрій Лопушинський, працівники музею бачили викрадені експонати на пропагандистських відео з Генічеська. Науковець додав, що експонати вивозять і з тих музеїв, які знаходяться на окупованій частині Херсонщини. Деякі заклади там майже повністю знищені внаслідок руйнації дамби Каховської ГЕС влітку 2023 р., як, наприклад, будинок-музей художниці-наївістки Поліни Райко в Олешках (Додаток 20). Російські окупаційні сили вивозили також експонати з музеїв на окупованій частині Запорізької області. Зокрема, відомо, що з Мелітопольського краєзнавчого музею викрали колекцію скіфського золота. Запорізька обласна військова адміністрація у квітні 2022 р. повідомляла, що російським військовим допомогли знайти колекцію працівники музею, які

¹ Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? // Радіо Свобода «Новини Приазов'я». 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchyna-kudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення: 11.09.2024).

² Ніколаєва Т. М., Погорєлова І. С. Проблема резистентності та реституції... С. 135.

³ Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? // Радіо Свобода «Новини Приазов'я». 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchyna-kudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення: 11.09.2024).

⁴ Ластовиря М. Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія. Ukraïner. 2023. URL: <https://www.ukraïner.net/rosiia-vykrala-tsinnosti/> (дата звернення: 11.09.2024)

пішли на співпрацю з окупантами. В Запорізькій області постраждали від окупації і інші музеї, як Кам'яно-Дніпровський історико-археологічний музей, Бердянський художній музей імені Бродського, музей-заповідник «Садіба Попова» і ін. Щодо найбільш відомого національного заповідника «Кам'яна Могила» відомо, що його музейні експонати були переміщені до заповідника «Херсонес Таврійський» у Севастополі¹.

Наша держава, попри труднощі, реалізовує різноманітні культурні проєкти, метою яких є збереження та захист культурних цінностей, а також співпрацює з різними міжнародними організаціями. Так, 4 березня 2022 р. голова ГО «Тустань» Василь Рожко та генеральний директор Національного музею Революції Гідності Ігор Пошивайло створили Штаб порятунку спадщини (Heritage Rescue Emergency Initiative, HERI)². Основними пріоритетами його діяльності є підготовка до швидкого реагування на надзвичайні ситуації в умовах збройного конфлікту, захист музейних колекцій від втрат, проведення рятувальних операцій, збір та систематизація даних про злочини проти культурної спадщини, координація дій, спрямованих на порятунок та відновлення культурної спадщини³. 18 березня того ж року комітет ЮНЕСКО з охорони культурної спадщини у разі збройного конфлікту ухвалив Декларацію про захист культурної спадщини, де закликав Росію дотримуватися зобов'язань відповідно до Гаазької конвенції й ратифікувати Другий протокол до неї; припинити пограбування, незаконного присвоєння й вандалізму проти українських культурних цінностей. Комітет не отримав відповіді від РФ, але ухвалив рішення спрямувати до України фінансову підтримку й висловив готовність надати статус посиленого захисту (enhanced protection) ключовим

¹ Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? // Радіо Свобода «Новини Приазов'я». 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchyna-kudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення: 11.09.2024).

² Тарангул Л. М., Чернікова І. В. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності // Культурологічний альманах. 2024. Вип. 1 (9). С. 153.

³ The Heritage Emergency Response Initiative (HERI) created in Ukraine // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. 2022. URL: <https://www.maidanmuseum.org/en/node/2121> (дата звернення: 01.05.2025).

об'єктам спадщини¹. Не менш важливим є проєкт «Викрадена спадщина» в межах проєкту «Війна і мистецтво». До бази проєкту «Викрадена спадщина» станом на жовтень 2023 р. було включено 245 культурних об'єктів, які були викрадені російськими окупантами з приватних і державних колекцій. Створення такої бази – це важливий внесок у пошук, повернення і запобігання незаконній торгівлі вкраденими культурними цінностями².

На жаль, можна констатувати, що після ліквідації Державної служби українська політика щодо повернення культурних цінностей, в порівнянні з попередніми роками, стала не такою чіткою та виразною. У процесі безкінечних «оптимізацій» відбулося фактичне руйнування організаційних засад забезпечення завдань держави в цій сфері. Унікальні напрацювання ліквідованих установ було розпорошено, кваліфікованих кадрів звільнено³. Але незважаючи на це, Міністерство культури України продовжувало здійснювати необхідні заходи для повернення і захисту культурних цінностей. Найбільш складним викликом як для Міністерства культури так і загалом для нашої країни стала російська агресія та окупація територій, які спричинили знищення та переміщення з території України багатьох пам'яток історії та культури. Державним органом здійснювалися заходи для захисту культурних цінностей, як, наприклад, ухвалення нових правових норм. Але все ж на даний час зберігаються проблеми, одна з яких це відсутність механізмів повернення українських цінностей з Росії чи окупованих територій, через що повернути ці цінності можна лише у випадку, коли вони опиняються в Європі, як було із «Скіфським золотом»⁴.

Отже, наприкінці ХХ ст. зі здобуттям Україною незалежності, перед нею постало питання реституції втрачених культурних цінностей. Для вирішення

¹ Ніколаєва Т. М., Погорелова І. С. Проблема резистентності та реституції... С. 135.

² Тарангул Л. М., Чернікова І. В. Збереження історико-культурної спадщини України... С. 151.

³ Смолій В. Як збирати по світах наші культурні цінності // Урядовий кур'єр. 2015. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-zbirati-po-svitah-nashi-kulturni-cinnosti/p/> (дата звернення: 12.09.2024).

⁴ Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? // Радіо Свобода «Новини Приазов'я». 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchyna-kudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення: 11.09.2024).

даного питання була створена спеціальна установа – Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Окрім розв’язання питання реституції, перед даною установою постали і інші взаємопов’язані з цим проблеми, такі як: відсутність достовірної інформації про масштаби втрат, місце перебування пам’яток¹; контрабанда та викрадення пам’яток; обмежене фінансування; труднощі у міжнародній співпраці і ін.. Для їх вирішення здійснювалися різні заходи як розшук пам’яток, розробка та затвердження відповідної нормативно-правової бази, міжнародна співпраця², проведення наукових заходів і державних програм тощо. Після ліквідації Національної комісії її обов’язки успадкувала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей, якій також дісталось вирішення актуальних проблем у цій галузі. Зокрема, успішною була діяльність Державної служби у боротьбі з контрабандою та зібранням інформації про втрачені цінності у інформаційно-пошукову систему. В 2011 р. Державна служба була ліквідована і її обов’язки перебрало на себе Міністерство культури України, у складі якого був створений спеціальний відділ. Окрім тих труднощів та проблем, з якими у галузі реституції боролися попередні установи, перед Міністерством культури постала нова складна проблема – російсько-українська війна і окупація територій України, яка наразі зберігає свою актуальність. Тому Міністерством здійснюються заходи для збереження та захисту пам’яток історії та культури і розробка правових документів, які допоможуть вирішити цю та інші проблеми в майбутньому.

¹ Романова Т. Процеси реституції пам’яток культури України у 90-ті рр. XX ст... С. 224.

² Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей... С. 764 – 765.

ВИСНОВКИ

Реституція є давнім процесом, який вперше був зафіксований після Наполеонівських війн і протягом кількох століть поступово розвивався. Основною метою даного процесу є пошук та повернення втраченого культурного надбання внаслідок різних геополітичних процесів. Питання реституції постало перед Україною в 1917 р., в той період, коли відбувалося національне піднесення і процеси державотворення. Це питання продовжило розвиватися в Україні попри втрату її власної державності, на тлі входження до складу СРСР, і появи різних труднощів, які ускладнювали збереження та повернення культурної спадщини. Після розпаду СРСР і проголошення Україною незалежності, питання реституції було піднесене на державний рівень.

У ході дослідження було розглянуто історію становлення процесу реституції в Україні, а саме діяльність державних органів, яким було доручено виконувати це важливе завдання. Такими органами в Україні були Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України і Міністерство культури України. Було досліджено обов'язки та функції даних установ, проблеми та виклики з якими вони зіштовхувалися і основні досягнення у вирішенні реституційних проблем. Головними проблемами і питаннями, з якими зіштовхнулася наша держава у області реституції виявилися пошук втрачених культурних цінностей, на тлі браку інформації і повних даних щодо втрат, обмежене фінансування, труднощі у співпраці з іншими державами, на територіях яких опинилися цінності. Окрім цього були й такі проблеми як крадіжки, контрабанда та незаконні археологічні розкопки пам'яток. Національну комісію було утворено в 1992 р. для розв'язання як реституційних питань, так і цих проблем. Нею здійснювалися пошукова та дослідницька діяльність на виявлення і повернення пам'яток культури, співпраця з іншими країнами та українською діаспорою щодо

реституції, наукова і просвітницька робота, захист та запобігання втратам реліквій, участь у розробці нормативно-правових документів, координація та забезпечення матеріалами інших державних органів тощо. Вклад Національної комісії був значним для реституційної політики держави і можна вважати, що вона заклала фундамент у цій сфері. Але в 1999 р. Національну комісію було ліквідовано і її функції в 2000 р. успадкувала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Окрім основних завдань та проблем, ця установа також отримала досвід своєї попередниці, який у роки своєї діяльності удосконалювала. Після ліквідації і цього державного органу, обов'язки щодо вирішення питань реституції були покладені на Міністерство культури України. Складним і новим викликом для цієї установи стала війна, розв'язана Росією, внаслідок якої наша культурна спадщина зазнала втрат. Міністерством були розроблені нові механізми для захисту культурних цінностей і моніторингу їхнього стану на окупованих територіях.

Зазначені проблеми повністю подолати не вдалося і вони досі лишаються актуальними. Проте, все ж, протягом усіх цих років державним органам вдалося розробити і удосконалити механізми для розшуку, поверненню й запобіганню та протидії втратам пам'яток мистецтва, історії й культури. Новим і складним викликом у цій галузі стала російсько-українська війна, яка внесла нові проблеми у реституційний процес України. Для протидії новим викликам знадобилося не тільки впровадження нових механізмів, які спиралися на міжнародні норми, а й співпраця з закордонними партнерами, зокрема, для фіксації воєнних злочинів РФ, таких як викрадення та знищення культурної спадщини. Наразі, діяльність Міністерства культури більше зосереджена на захисті та збереженні наявних в країні культурних цінностей і розшуку та систематизації інформації щодо втрачених.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Балда Т. Берегиня «Закутка», сусідка Пікассо // Листи до приятелів: журнал думки і чину. 2017. URL: <https://lysty.net.ua/ivanka-nyzhnyk/> (дата звернення: 04.05.2025).
2. «Втрачений рай» в Олешках. Будинок Поліни Райко, якого ми вже не побачимо // Локальна історія. 2023. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/vtrachena-raiko-v-oleshkakh/> (дата звернення: 11.09.2024).
3. В Україні відзначають День пам'яток історії та культури. Міністерство культури та інформаційної політики України. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-vidznachaiut-den-pamiatok-istorii-ta-kultury> (дата звернення: 27.04.2025).
4. Забута спадщина – портал про переміщені та втрачені історичні і культурні цінності України. URL: <https://lostart.org.ua> (дата звернення: 03.01.2024).
5. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 48. ст. 405.
6. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. ст. 892.
7. Закон України «Про міжнародні договори України» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. ст. 540.
8. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 26. ст. 361.
9. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. ст. 333.
10. Здоровило Т. «Скіфське Золото»: Скарби Криму повернулися до України з Нідерландів, фото // Україна молода. 2024. Випуск № 45. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/196/179807> (дата звернення: 07.11.2024).

11. Зруйновано головний музей історії Донеччини. ФОТО // Історична правда. 2014. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/> (дата звернення: 04.05.2025).
12. Ідентифікація вкрадених творів мистецтва триває // Facebook. 2024. URL: <https://www.facebook.com/art.museum.ks/posts/pfbid02jywZzert7XE8p2qh43kXYpSbZmoSuiQhQFrBMZ9jXogg7HjKWv7eq5YDFdJgU7WDI> (дата звернення: 13.09.2024).
13. Італійсько-український Круглий стіл «Повернення та збереження культурних цінностей: досвід Італії й України» // Прес-реліз Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 2008. URL: https://old.archives.gov.ua/News/pr_2009-01-30.php (дата звернення: 10.09.24).
14. Каталог викрадених культурних цінностей, викрадених з державних музеїв, заповідників, установ та приватних колекцій (1999 – 2009) / Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / редкол.: Савчук Ю.К. та ін; упоряд.: Шандрук М.Ю., Юрченко-Микита О.В.. Київ, 2010. 136 с.
15. Каталог культурних цінностей, викрадених з музеїв та культових споруд України (1984 – 1998) / авт-упоряд.: Чернявська Е. та ін.; Державна митна служба України, Національний музей історії України. Київ: ООО «Стін», 1999. 92 с.
16. Конвенція «Про закони і звичаї суходільної війни» (витяг) (29.07.1899. Гаага) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text (дата звернення: 10.09.2024).
17. Конвенція та Протокол ЮНЕСКО «Про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» (14.05.1954. Гаага). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text (дата звернення: 10.09.2024).
18. Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності» (14.11.1970. Париж). URL: <https://lostart.org.ua/ua/docs/244.html> (дата звернення: 10.09.2024).

19. Конвенція ЮНІДРУА «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності» (24.06.1995. Рим). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text (дата звернення: 10.09.2024).
20. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.05.2025).
21. Короткий Т. Повернення скіфського золота: міжнародно-правові аспекти збереження культурних і музейних цінностей // Українське право. 2016. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/povernennya-skifs%60kogo-zolota-mizhnarodno-pravovi-aspekty-zberezhennya-kul%60turnykh-i-muzeynykh-tsinn/#google_vignette (дата звернення: 12.09.2024).
22. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25 – 26. ст. 131.
23. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну» // Прес-реліз Центрального державного архіву зарубіжної україніки. 2009. URL: https://old.archives.gov.ua/News/pr_2009-02-11.php (дата звернення: 10.09.2024).
24. Культурна спадщина. Викрадені та втрачені культурні цінності. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/vykradeni-ta-vtracheni-kulturni-tsinnosti/> (дата звернення: 14.05.2025).
25. Луканська Г. Покажуть офорти Шевченка і фрески Михайлівського Золотоверхого // Голос України. 2010. URL: <http://www.golos.com.ua/article/148089> (дата звернення: 10.09.2024).
26. Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44 – 45. № 46 – 47. № 48. ст. 552.
27. Музейний фонд України. URL: <https://museum.mcsc.gov.ua> (дата звернення: 14.05.2025).
28. Наказ Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України»

від 22.04.2002 р. № 258. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-02#Text> (дата звернення: 10.09.2024).

29. Повернуті з-за кордону культурні цінності, зокрема і сакральні, експонують у Києві // Релігійно-інформаційна служба України. 2010. URL: https://risu.ua/povernuti-z-za-kordonu-kulturni-cinnosti-zokrema-i-sakralni-eksponuyut-u-kiyevi_n34824 (дата звернення: 10.09.2024).
30. Постанова Верховної Ради України «Про порядок ратифікації угоди між Україною і Росією про врегулювання питань правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР» // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 16. ст. 121.
31. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України» від 20.06.2000 р. № 983.
32. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 18.06.1993 р. № 464.
33. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення» від 26.08.2003 р. № 1343.
34. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Типове положення про українську частину двосторонньої міжурядової комісії» від 11.03.1993 р. № 178.
35. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон» від 07.02.2000 р. № 221.
36. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 28.12.1992 р. № 732.
37. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». URL: <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/2001/169.pdf> (дата звернення 12.09.2024).

38. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» підтверджує суверенітет та територіальну цілісність України в межах її міжнародно-визнаних кордонів // Постійне представництво України при міжнародних організаціях у Відні. 2014. URL: <https://vienna.mfa.gov.ua/news/20814-rezolyucija-generalynoji-asambleji-onn-teritorialyna-cilisnisty-ukrajini-pidtvverdzhuje-suverenitet-ta-teritorialynu-cilisnisty-ukrajini-v-mezhah-jiji-mizhnarodno-viznanih-kordoniv> (дата звернення: 03.05.2025).
39. Скарби Криму повернулися до України з Нідерландів! // Facebook. 2023. URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02ZQf5d1uBGWfmG3NfX7ovK68tJ4pFSyQnU9kRdpAwYDT8wvwKpBpJzqTf8tHmhNml&id=100054343164925&mibextid=WC7FNe (дата звернення: 07.11.2024).
40. Суд Амстердама вирішив повернути скіфське золото Україні // Європейська правда. 2016. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2016/12/14/7058873/> (дата звернення: 11.09.2024).
41. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації «Про співробітництво в галузі культури, науки і освіти»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_063#Text (дата звернення 04.05.2025).
42. Угода «Про культурне співробітництво між Міністерством культури України та Міністерством культури Російської Федерації»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_335#Text (дата звернення 04.05.2025).
43. Угода «Про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження» від 14.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_064#Text (дата звернення: 04.05.2025).
44. Указ Президента України «Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 р. № 1573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text> (дата звернення: 04.05.2025).
45. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010. р. № 1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text> (дата звернення: 13.09.2024).

46. Указ Президента України «Про Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 16.01.1998 р. № 21/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/21/98#Text> (дата звернення: 04.05.2025).
47. Україна судиться за золото скіфів. Розмова з представницею Українського національного комітету ICOM Катериною Чуєвою. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57513> (дата звернення: 12.09.2024).
48. Янковський О., Бадюк О. Вкрадена культурна спадщина: куди окупанти вивезли найцінніші музейні експонати півдня України? // Радіо Свобода «Новини Приазов'я». 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vkradena-kulturna-spadshchyna-kudy-vyvozyat-okupanty-ekspanaty/32853927.html> (дата звернення: 11.09.2024).
49. IV Конвенція «Про закони і звичаї війни на суходолі» та додаток до неї: Положення «Про закони і звичаї війни на суходолі» (18.10.1907. Гаага). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 10.09.2024).
50. The Heritage Emergency Response Initiative (HERI) created in Ukraine // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. 2022. URL: <https://www.maidanmuseum.org/en/node/2121> (дата звернення: 01.05.2025).
51. VI засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. 2015. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2262> (дата звернення: 27.04.2025).
52. Акуленко В. І. Дещо про нормативне регулювання «реституції» культурних цінностей з України // Часопис Київського університету права. Серія: Історичні науки. 2018. № 3. С. 323 – 330.
53. Акуленко В. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. №1. С. 20 – 28.

54. Акуленко В. І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць. 2009. Вип. 15. С. 5 – 17.
55. Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей» // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 24. С. 284 – 295.
56. Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. 2005. Вип. 8. С. 3 – 28.
57. Ващенко Я. Л. Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях (тези виступу) // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 33 – 36.
58. Вісті з Української Центральної Ради. Київ, 1917. № 5. (май). С. 3.
59. Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи // Народна творчість та етнологія. 2019. 3 (379). С. 44 – 51. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2019-rik/3/42-rozvidky-ta-materialy/40-povernennia-istoryko-kulturnykh-tsinnostei-v-ukrainu-zdobutky-ta-perspektyvy> (дата звернення: 13.05.2024).
60. Ємельянова Т. З Історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, вивезених у роки Другої Світової війни // Архіви України. 2009. № 1 – 2. С. 244 – 248.
61. Костенко А., Абікулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія становлення (1890 – 1963 рр.). Херсон: Сектор археології відділу науково-фондової роботи ХОКМ, 2016. 172 с.

62. Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 361 – 371.
63. Кот С. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2013. вип. 22. С. 107 – 115.
64. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
65. Кот С. Повернення культурних цінностей: час звернутися до витоків // День. 2022. 20 січня (Початок). URL: <https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/povernennya-kulturnykh-tsinnostey-chas-zvernutysya-do-vytokiv> (дата звернення: 07.11.2024).
66. Кот С. Повернення культурних цінностей: час звернутися до витоків // День. 2022. 27 січня (Закінчення). URL: <https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/povernennya-kulturnykh-tsinnostey-chas-zvernutysya-do-vytokiv-2> (дата звернення: 21.01.2025).
67. Кот С. І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7 – 24.
68. Кот С. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991 – 2015 років) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 160 – 177.
69. Кот С. Про вивезення картин І. Айвазовського з Криму на виставку до Москви. 2016. URL: <https://lostart.org.ua/ua/advice/756.html> (дата звернення: 12.09.2024).
70. Кот С.І. Реституція // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 177 – 178.

71. Кот С. І. Реституція культурних цінностей // Енциклопедія історії України. Т. 9: Прил – С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 178 – 180.
72. Кот С. Україна – Голландія: забуте повернення реліквій // День. 2016. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/ukrayina-hollandiya-zabute-povernennya-relikviy> (дата звернення: 12.09.2024).
73. Кот С. Україна-Польща: важкі пошуки компромісу щодо питання повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни. 2016. URL: <http://lostart.org.ua/ua/advice/621.html> (дата звернення: 12.09.2024).
74. Кулініч М.Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000 – 2011 рр.): короткі підсумки // Архіви України. 2013. № 3. С. 11 – 20.
75. Курило Т. В. Правова сторона культурної спадщини України. Монографія. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. 152 с.
76. Ластовиря М. Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія. Ukraïner. 2023. URL: <https://www.ukrainer.net/rosiia-vykrala-tsinnosti/> (дата звернення: 11.09.2024).
77. Лелик М. Б. Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна // Міністерство культури України. Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. Інформаційний центр з питань культури та мистецтва. 2017. Випуск 3/5. С. 1 – 20. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_ogliadi/2017/cinnosti.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
78. Литовченко В. В. Збереження і охорона культурної спадщини в сучасній Україні: внутрішні і зовнішні аспекти // Міжнародний науковий вісник. 2014. Вип. 8 (27). С. 361 – 367.
79. Лихолоб Н. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну» // Архіви України. 2009. № 1/2. С. 251 – 258.

80. Ніколаєва Т. М., Погорєлова І. С. Проблема резистентності та реституції культурно-історичної спадщини України в умовах російської агресії: політико-державний аспект // *Politicus: науковий журнал*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 5. С. 131 – 140.
81. Оногда О. Кримські скарби в Нідерландах // *Korydor*. 2016. URL: <https://korydor.in.ua/ua/opinions/krymski-skarby-v-niderlandah.html> (дата звернення: 12.09.2024).
82. Опанасенко О. І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна – Німеччина) // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 221 – 231.
83. Опанасенко О. І. Реституції в контексті Європейських домовленостей // *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 66 – 71. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/387.html> (дата звернення: 11.09.2024).
84. Реституція: повернути чи залишити? URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/722.html> (дата звернення: 11.09.2024).
85. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність // *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159 – 173.
86. Романова Т. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст. // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: 2011. Вип. 14. С. 219 – 225.
87. Сverdlik З. М. Повернення культурних цінностей України: довгий шлях додому // *АРТ-простір: науковий журнал*. Київ: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024. Вип. 1 (4). С. 316 – 350.
88. Скіфське золото (виставка). Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Скіфське_золото_%28виставка%29 (дата звернення: 13.09.2024).
89. Смолій В. Як збирати по світах наші культурні цінності // *Урядовий кур'єр*. 2015. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-zbirati-po-svitah-nashi-kulturni-cinnosti/> (дата звернення: 12.09.2024).

90. Солом'яний В. Р. Поняття та види реституції // Наукові записки НаУКМА. Том 103. Юридичні науки. 2010. С. 91 – 95.
91. Солошенко В. В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44 (2). С. 140 – 143.
92. Тарангул Л. М., Чернікова І. В. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності // Культурологічний альманах. 2024. Вип. 1 (9). С. 147 – 159.
93. Татіївська І. До питання про взаємодію державних органів влади у запобіганні втрат культурних цінностей // Художня культура. Актуальні проблеми. 2014. Вип. 10. С. 321 – 329.
94. Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992 – 2011 рр.): дисс. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 379 с.
95. Татіївська І. П. Роль Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у збереженні творів декоративного мистецтва та трансформація традицій у царині етнодизайну // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2016. № 2. С. 110 – 113.
96. Тихенко В. Проблеми реституції культурних цінностей в сучасній Україні (за документами ЦДАЗУ) // Архіви України. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р. Київ, 2020. №1 (322). С. 173 – 186.
97. Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Дячук М. Крим. Анексована Власність // Український незалежний центр політичних досліджень. Київ: ТОВ «Агентство Україна», 2016. 148 с.
98. Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2010. № 19. С. 279 – 287.

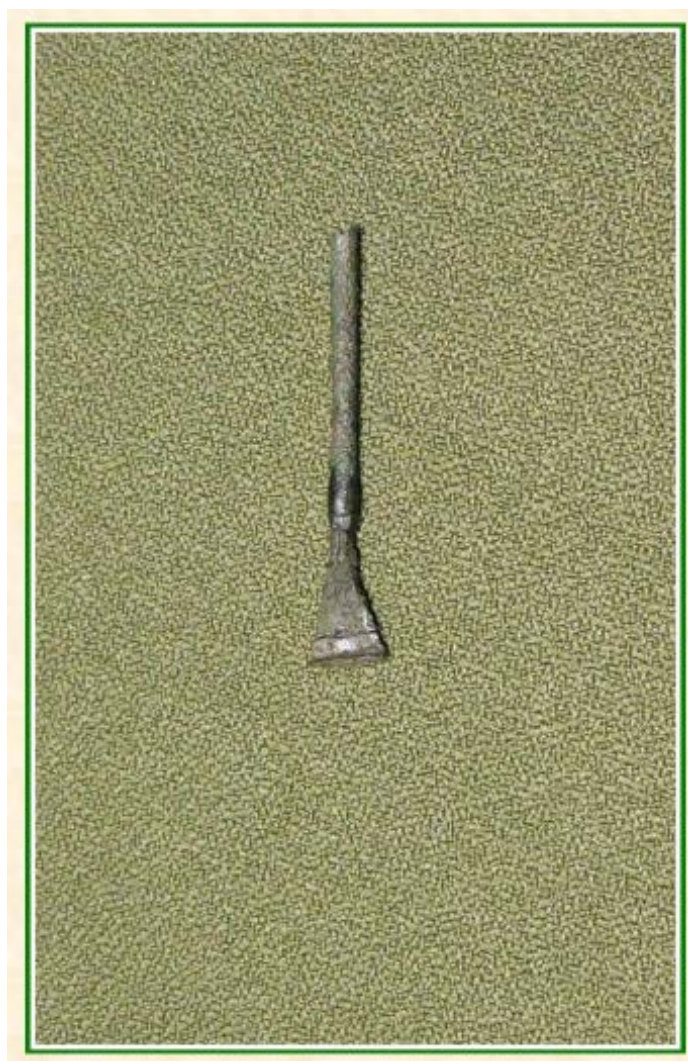
99. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. 1996. Вип. 6. С. 15 – 25.
100. Фурман Я. В. Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей: дисс. ... канд. іст. наук. Київ, 2009. 235 с.
101. Camille Labadie Decolonizing collections: A legal perspective on the restitution of cultural artifacts // ICOFOM Study Series, 2021. 49-2. p. 132 – 146. URL: <https://journals.openedition.org/iss/3784> (дата звернення: 26.03.2025).
102. Developments in the Law / Harvard Law Review. Vol. 133, No. 6. 2020. pp. 2077 – 2100. URL: <https://harvardlawreview.org/print/vol-133/the-intellectual-history-of-unjust-enrichment/> (дата звернення: 10.09.2024).
103. Franco Francisco Compensation // Jus Mundi. 2024. URL: <https://jusmundi.com/en/document/publication/en-compensation> (дата звернення: 18.05.2025).
104. Stephan Wittich Compensation // Oxford Public International Law. 2008. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1025> (дата звернення: 18.05.2025).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК УРСР – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Української Радянської Соціалістичної Республіки
НАН – Національна академія наук
од. зб. – одиниця зберігання
ООН – Організація Об'єднаних Націй
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет СРСР
ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки
ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Бронзовий пінцет I – II ст. н. е. Довжина – 4,7 см. Ширина – 1,5 см.
Інвентарний номер – ХКМ-а-9061.

Одержаний Херсонським Музеєм старожитностей з розкопок Ольвії.
Вивезений у 1944 р. до Німеччини.

Повернений у 1994 р. з Берлінського Музею праісторії та ранньої історії.

Фрагментований пінцет з круглою в перетині ніжкою, трикутним пласким кінцем, ледь загнутим робочим краєм // Костенко А., Абікулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею... С. 133; 166.

Додаток 2.

Бронзовий кіаф. Кін. VI – поч. V ст. до н. е. Висота – 34,5 см.
Діаметр чашечки – 5,6 см. Інвентарний номер – ХЕМ-а-9077.

Одержаний Археологічним музеєм Херсонської губернської вченої архівної комісії від Г. Л. Скадовського з його розкопок на острові Березань.
Вивезений у 1944 р. до Німеччини. Повернений у 1994 р. з Берлінського Музею праісторії та ранньої історії.

Фрагментований кіаф з чашечкою напівсферичної форми. Руків'я чотиригранне у перетині; з загнутим кінцем, стилізованим у формі голови водоплаваючого птаха // Костенко А., Абікулова М. Антична колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею... С. 135; 166.

Додаток 3.

Виступ директора ЦДАЗУ з презентацією архіву.
URL: https://old.archives.gov.ua/News/pr_2009-01-30.php

Додаток 4.

Сергій Кот біля фресок Михайлівського собору у Новгороді, 1999 р. Виявлені науковцями С. Котом і Ю. Коренюком.

URL: <https://day.kyiv.ua/article/suspilstvo/povernennya-kulturnykh-tsinnostey-chas-zvernuty-sya-do-vytokiv>

Додаток 5.

Три фрагменти (з одинадцяти) фрескових орнаментальних фризів Михайлівського Золотоверхого собору XII ст. із зображенням рослинно-стрічкового мотиву, тиньк, вапно, фресковий розпис.

Повернено за реституцією з Російської Федерації до Музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря (2001 р, 2004 р.).

Татіївська І. . Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 327.

Додаток 6.

Художня кераміка Іванни Нижник-Винників на виставці в Національному музеї у Львові (2012).

Фото Ярослава Станчака. URL: <https://lysty.net.ua/ivanka-nyzhnyk/>

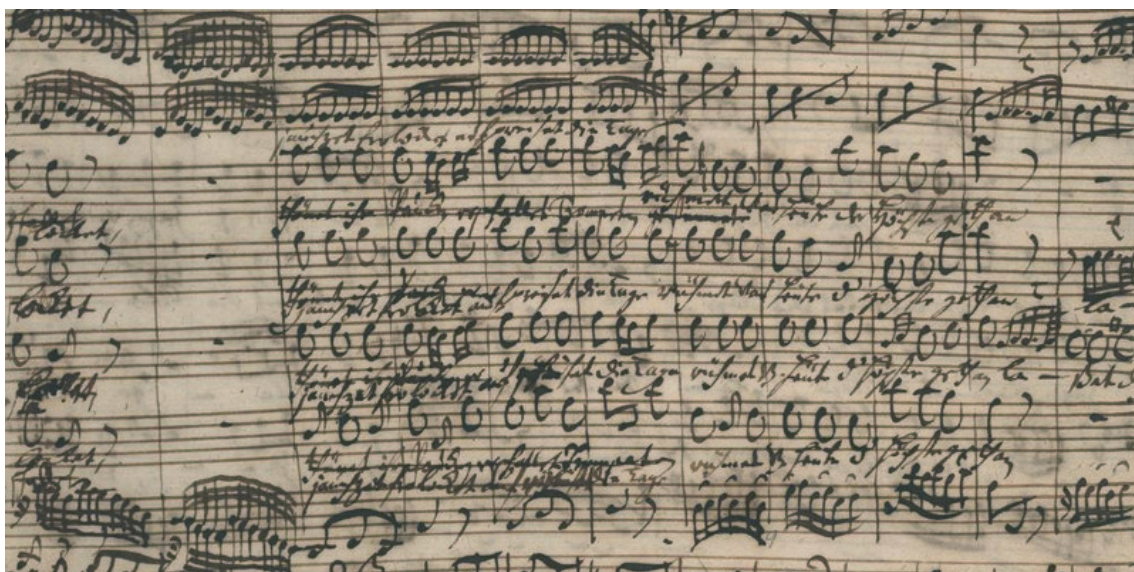
Гобелен «Мій сад» (1987) із колекції Національного музею у Львові.
URL: <https://lysty.net.ua/ivanka-nyzhnyk/>

Додаток 8.

Ерхард Альтдорфер (1512 – 1591 рр.). «Дві дами верхи на коні».
Повернуто до Голландії. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/ukrayina-hollandiya-zabute-povernennya-relikvii>

Додаток 9.

Сторінка рукопису з архіву Баха. URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/722.html>

Додаток 10.

Засідання круглого столу «Повернення культурних цінностей в Україну». Лихолоб Н. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну»... С. 255.

Додаток 11.

Документальна виставка із фондів ЦДАЗ У та ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного у приміщенні Дипломатичної академії України. Лихолоб Н. Круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну»... С. 254.

Колекція писанок, що була незаконно вивезена з території України під час Другої світової війни.

Повернено за реституцією Урядом ФРН під час офіційного візиту в Україну Віце-канцлера, Федерального міністра закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле (2 – 3 березня 2011 р.) до Національного музею українського народного декоративного мистецтва (2011 р.).

Татіївська І.П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 364.

Додаток 13.

Керамічний таріль, незаконно вивезений з території України під час Другої світової війни.

Повернено за реституцією Урядом ФРН під час офіційного візиту в Україну Віце-канцлера, Федерального міністра закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле (2 – 3 березня 2011 р.) до Національного музею українського народного декоративного мистецтва (2011 р.).

Татіївська І.П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей... С. 365.

Додаток 14.

Вхід і ліве крило музею. Фото: Facebook Анастасії Снежко.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/>

Додаток 15.

Ілюстрації з каталогу виставки «Крим. Золотий острів у Чорному морі».

URL: <https://zbruc.eu/node/57513>

Додаток 16.

Скіфський золотий шолом IV ст. до н. е., один із експонатів, що були на виставці «Скіфське золото» в Амстердамі.

Повернувся до України у 2014 р. Скарбниця Національного музею історії України, 2021 рік.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Скіфське_золото_%28виставка%29

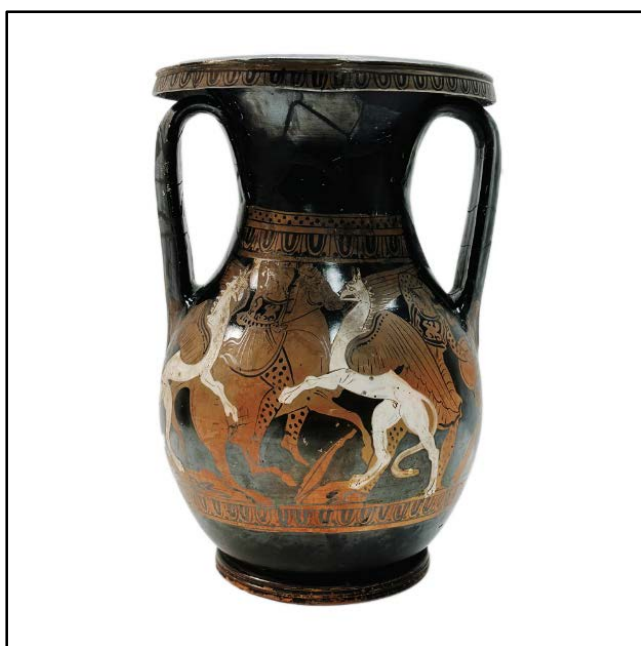
Додаток 17.

Скіфський меч із золотими піхвами IV ст. до н. е., ще один експонат виставки «Скіфське золото» в Амстердамі, що повернувся до України у 2014 році. Скарбниця Національного музею історії України, 2021 рік.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Скіфське_золото_%28виставка%29

Додаток 18.

Предмети з колекцій кримських музеїв, які були представлені на виставці «Крим: золото й таємниці Чорного моря». Світлина Національного музею історії України.

URL: https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02ZQf5d1uBGWfmG3NfX7ovK68tJ4pFSyQnU9kRdpAwYDT8wvwcKpBpJzqTf8tHmhNml&id=100054343164925&mibextid=WC7FNe

Додаток 19.

Венера Такаєва (1931 р.н.). Дочка Гюзель. Етюд. 1967. Папір, акварель.
Робота викрадена російською окупаційною владою з колекції Херсонського художнього музею на початку листопада 2022 року.
Вивезена до Криму, незаконно перебуває в Сімферополі, в Центральному музеї Тавриди.

URL: <https://www.facebook.com/art.museum.ks/posts/pfbid02jywZzert7XE8p2qh43kXYpSbZmoSuiQhQFrBMZ9jXogg7HjKWv7eq5YDFdJgU7WDI>

Додаток 20.

Розписи в будинку Поліни Райко. Фото: Ельдар Сарахман / pravda.com.ua. URL:

<https://localhistory.org.ua/rubrics/building/vtrachena-raiko-v-oleshkakh/>

РЕЗЮМЕ

Стасенко В. В. Історія реституції в Україні (на прикладі пам'яток мистецтва).

Тема даної роботи охоплює історію та розвиток процесу реституції в Україні у період з кінця ХХ століття і по сучасність. Процес реституції відіграє важливу роль у державній політиці різних країн так як за допомогою міжнародних норм дозволяє відновлювати право власності і повертати історичні та культурні цінності, які внаслідок різних геополітичних процесів потрапили за межі країни свого походження. Питання реституції завжди було актуальним для України, так як протягом багатьох століть її культурна спадщина, яка є відображенням самобутності та унікальності держави, зазнавала розкрадань та знищення. Саме тому, зі здобуттям незалежності, реституція посідала важливе місце у державній політиці України. Це проявлялося у створенні державних органів, основними завданнями яких був розшук, повернення та захист культурних цінностей, розробка нормативно-правових актів і міжнародна співпраця.

У роботі досліджено і визначено діяльність, виклики й досягнення у вирішенні питань реституції такими установами як Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України та Міністерство Культури України.

Ключові слова: реституція, культурні цінності, збереження пам'яток, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Міністерство Культури України.

RESUME

Stasenko V.V. The history of restitution in modern Ukraine (on the example of objects of art).

The topic of this work covers the history and development of the restitution process in Ukraine from the end of the 20th century to the present day. The process of restitution plays an important role in the state policy of various countries, as it allows, through international law, to restore ownership rights and return historical and cultural values that, as a result of various geopolitical processes, have been far from country of its origin. The issue of restitution has always been relevant for Ukraine, as for many centuries its cultural heritage, which is a reflection of the identity and uniqueness of the country, experienced theft and destruction. That is why, with the gaining of independence, restitution occupied an important place in the state policy of Ukraine. This was manifested in the creation of state agency whose main tasks were the research, return and protection of cultural values, the development of regulatory legal acts and international cooperation.

The work examines and identifies the activities, challenges, and achievements in resolving restitution issues by such institutions as the National commission for return the lost cultural values to Ukraine, the State Control Service for supervising the displacement of the cultural values over the state border of Ukraine, and the Ministry of Culture of Ukraine.

Keywords: restitution, culture values, preservation of cultural values, National commission for return the lost cultural values to Ukraine, State Control Service for supervising the displacement of the cultural values over the state border of Ukraine, Ministry of Culture of Ukraine.